

Міністерство транспорту та зв'язку України

Державний економіко-технологічний університет транспорту

Кафедра суспільних та гуманітарних наук

Л. М. Олексюк

Філософія
Опорний конспект лекцій

Київ – 2010

УДК 316

Олексюк Л. М. Філософія: Опорний конспект лекцій. – К.: ДЕТУТ, 2010. – 87 с.

Методичні рекомендації щодо самостійного опрацювання лекційного матеріалу з курсу філософії за вимогами кредитно – модульної системи призначені для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання.

Автор: *Олексюк Лілія Миколаївна*, кандидат філософських наук, доцент.

Розглянуто і затверджено на засіданні кафедри суспільних і гуманітарних наук (протокол № 3 від 14. 10. 2009 р.) та рекомендовано до друку на засіданні методичної ради ФЕМ (протокол № 1 від 27. 10. 2009 р.)

Рецензенти: Цюрупа М. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних та гуманітарних наук ДЕТУТ.
Молчанов І. М., кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної і гуманітарної політики Національної академії державного управління при Президентіві України.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Вимоги до знань та вмінь студентів	6
Тематичний план лекційного курсу.....	6
Змістовний модуль I. Філософія в духовній культурі людства.....	10
Змістовний модуль II. Історичний розвиток світової філософії	14
Змістовний модуль III. Філософське осмислення людини і світу	38
Змістовний модуль IV. Соціальна філософія і філософія історії	65
Методичні рекомендації для самостійної роботи	82
Теми рефератів	83
Список рекомендованої літератури	84

Передмова

«Філософія» є нормативною навчальною дисципліною в усіх вищих навчальних закладах України. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів із курсу філософії мають за мету забезпечити глибоке засвоєння специфіки філософського осягнення дійсності та високу світоглядно-методологічну культуру студентів. Формування і розвиток сучасних світоглядних принципів, засад та орієнтацій студентської молоді неможливі без філософії як теоретичної основи людського світобачення, без розуміння філософії як життєвого завдання. У сучасних умовах світоглядні переконання молоді формуються в атмосфері плюралізму, розмаїття думок, поглядів на різні проблеми суспільного життя. І тут, у ситуації вибору, визначення моральної та соціальної позиції особливо необхідний духовний стержень, яким є філософсько-світоглядна культура.

Загальновідомо, що від гуманітарної освіти значною мірою залежить творчий потенціал особистості. У системі гуманітарних дисциплін, які вивчаються у вищій школі, філософія займає одне з чільних місць. Оволодіння основами філософських знань допоможе студенту подолати «вузьку» спеціалізацію у певній галузі і стати фахівцем із самостійним, критичним та продуктивним мисленням.

Запропонований опорний конспект лекцій із філософії призначений для студентів ДЕТУТ усіх спеціальностей і форм навчання. Засвоєння курсу на основі вивчення рекомендованої літератури, самостійної роботи та семінарських занять дасть можливість студентам отримати необхідну систему знань про сучасний рівень розвитку світової філософії, оволодіти вмінням застосовувати філософські знання в безпосередній практичній і науковій діяльності, набути навиків роботи з першоджерелами.

Методичні рекомендації складені за вимогами кредитно-модульної системи і спрямовані на практичну допомогу студентам у вивченні курсу. Опорний конспект лекцій допоможе конкретизувати і поглибити уявлення про світоглядну природу філософського знання, зміст і суть світового і вітчизняного історико-філософського процесу, розкрити проблеми онтології і діалектики, філософської антропології та гносеології, соціальної філософії та філософії історії. Він містить тематичний план лекційного курсу, тези лекцій, методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи, теми рефератів, перелік рекомендованої навчальної літератури та основних філософських першоджерел.

Лекційний курс включає в себе чотири основних змістовних модулі. У першому з них розкривається світоглядна природа філософського знання, місце філософії в духовній культурі людства. Другий змістовний модуль присвячений історичному розвитку світової філософії, а також філософської думки в Україні. Третій і четвертий змістовні модулі побудовані навколо основної проблеми філософії – відношення «людина – світ», охоплюючи питання онтології і діалектики, філософської антропології та гносеології, проблеми суспільного життя та історичного розвитку людства.

Відповідно до програми оволодіння знаннями з курсу філософії пов'язане з читанням лекцій, проведенням семінарських занять, консультацій, екзаменів, а

також написанням рефератів. Завдання для самостійної роботи, теми рефератів і контрольні запитання до іспиту складені так, щоб виявити основні філософські проблеми, допомогти студентам їх зрозуміти і засвоїти історичний, теоретичний та практичний матеріал навчальної програми з філософії.

Вимоги до знань і умінь студентів

Курс «Філософія» дає можливість студентам отримати необхідну систему знань про сучасний рівень розвитку світової філософії та оволодіти вмінням застосовувати філософські знання в безпосередній практичній і науковій діяльності.

Засвоївши курс «Філософія», студент повинен:

Знати: основний зміст усіх змістовних модулів, ґрунтовні положення історико-філософської думки, класичну і сучасну вітчизняну та світову філософію, засвоїти специфіку філософського осягнення дійсності, оволодіти основними філософськими принципами та першоджерелами, засвоїти світоглядно-гуманістичний зміст філософії, її людинотворчу природу.

Уміти: на основі ґрунтового, фундаментального знання філософії оволодіти самостійним стилем і філософським способом мислення, формувати свою власну позицію, застосовувати набуті знання при аналізі актуальних проблем сучасного суспільного життя.

Тематичний план лекційного курсу

Змістовний модуль I. Філософія в духовній культурі людства

Тема 1. Філософія і світогляд

1. Світогляд як духовно-практичний спосіб відношення людини до світу та форма суспільної свідомості людства.
2. Структура й історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний, науковий.
3. Філософія – теоретична основа світогляду.
4. Особливості розвитку світоглядної свідомості в сучасний історичний період.

Тема 2. Філософія як специфічний тип знання

1. Основні теми філософських роздумів: людина і світ, мислення і буття.
2. Структура та специфіка філософського знання.
3. Основні функції філософії: світоглядна, пізнавальна, методологічна, аксіологічна, соціально-практична, критична, людинотворча.
4. Філософія в системі культури. Гуманістична природа філософського знання.

Змістовний модуль II. Історичний розвиток світової філософії

Тема 3. Східна і західна модель філософствування

1. Соціально-культурні передумови виникнення філософії та головні етапи її розвитку.
2. Особливості східного та західного типів філософствування.

3. Міфологічно-релігійна зумовленість філософії Стародавньої Індії.
4. Провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавнього Китаю.

Тема 4. Антична та середньовічна філософія

Лекція 1

1. Космоцентризм античної філософії, її характерні риси та основні проблеми.
2. Етапи розвитку античної філософії. Основні ідеї філософії досократівського періоду.
3. Антична філософія класичного періоду: Сократ, Платон, Арістотель.
4. Елліністична та римська філософія.

Лекція 2

1. Теоцентризм філософії Середньовіччя.
2. Основні етапи розвитку середньовічної філософії: патристика і схоластика.
3. Проблема універсалій – основні підходи.

Тема 5. Філософія Відродження та Нового часу

1. Гуманізм і пантеїзм філософії епохи Відродження.
2. Провідні філософські напрями та ідеї Відродження.
3. Філософія Нового часу: поняття субстанції та проблема методу наукового пізнання.
4. Філософія Просвітництва: характерні риси, основні проблеми, напрямки, місце в історії культури.

Тема 6. Німецька класична філософія

1. Історичні передумови формування німецької класичної філософії.
2. Філософські погляди І. Канта.
3. Філософські ідеї І.-Г. Фіхте та Й. Шеллінга.
4. Система та метод філософії Г.В.Ф. Гегеля.
5. Антропологічний матеріалізм і гуманізм філософії Л. Фейєрбаха.

Тема 7. Основні напрями філософії XIX-XX ст.

1. Проблема радикального оновлення філософії в концепції К. Маркса та Ф. Енгельса.
2. Ірраціоналістична критика принципів класичної філософії.
3. Екзистенційно-гуманістична тенденція у філософії кінця XIX-XX ст.
4. Еволюція релігійної філософії у XX ст. та її основні напрями.
5. Натуралістично-позитивістська тенденція та філософський постмодерн.

Тема 8. Розвиток філософської думки в Україні та Росії

1. Загальні особливості української філософії.
2. Провідні філософські джерела та ідеї часів Київської Русі.
3. Доба Відродження: поява професійної філософії в Україні.

4. Розвиток філософських ідей в Києво-Могилянській академії. Г. Скворода.
5. Розвиток української філософії у XIX-XX ст.

Змістовний модуль III. Філософське осмислення людини і світу (онтологія, філософська антропологія, гносеологія).

Тема 9. Філософське розуміння світу

1. Філософський зміст поняття «світ». Філософсько-світоглядна і наукова картина світу.
2. Поняття онтології. Буття – вихідна характеристика об'єктивної реальності.
3. Матерія і свідомість як зміст буття. Категорія «матерія» в історико-філософському процесі.
4. Простір і час як форми існування світу.

Тема 10. Онтологія і діалектика

1. Основні форми діалектики: антична, гегелівська, марксистська, екзистенційна.
2. Основні поняття діалектики як загальної теорії розвитку (рух, розвиток, зміна, взаємодія, відношення; поняття закону).
3. Діалектика єдності та боротьби протилежностей, кількісних і якісних змін, заперечення заперечення: сутність, основні поняття та особливості.
4. Категорії діалектики як універсальні форми мислення.

Тема 11. Людина як предмет філософської рефлексії

1. Історичні типи філософських учень про людину.
2. Філософська антропологія у системі філософського знання.
3. Походження людини як філософська проблема.
4. Природні, соціальні та духовні виміри людського буття.
5. Діяльність як спосіб існування людини.

Тема 12. Проблеми буття особистості

1. Особистість як соціокультурна форма індивідуального буття.
2. Свобода та відповідальність як виміри людського життя.
3. Проблема смерті та безсмертя людини.
4. Проблема сенсу людського життя.

Тема 13. Свідомість у структурі людської життєдіяльності

1. Природні та соціально-історичні засади свідомості.
2. Поняття і структура свідомості. Основні функції свідомості.
3. Свідомість і мислення. Проблема ідеального.
4. Свідоме і несвідоме. Свідомість і самосвідомість.
5. Творча активність свідомості як атрибут сутності людини.

Тема 14. Соціально-практична природа пізнання

1. Поняття пізнання. Феномен знання.
2. Структура пізнавального процесу.
3. Проблема істини в теорії пізнання.
4. Методологія наукового пізнання. Основні методи та форми наукового пізнання.

Змістовний модуль IV. Соціальна філософія і філософія історії

Тема 15. Фундаментальні основи буття суспільства

1. Природа як географічне середовище. Взаємодія людського суспільства і природи на різних історичних етапах.
2. Основні підходи до розуміння суспільства.
3. Поняття суспільного виробництва та його різновиди.
4. Соціальна структура суспільства.
5. Духовне життя суспільства, його сутність і структура.

Тема 16. Історична динаміка суспільного життя

1. Філософські засади осягнення історичного процесу.
2. Сутність і періодизація історичного процесу. Проблема початку і кінця історії.
3. Необхідність і випадковість в історії. Поліваріантність історичного розвитку.
4. Проблема сенсу історії та її цінностей.

Тема 17. Глобальні проблеми і ціннісні орієнтири сучасного людства

1. Цивілізація і культура.
2. Сутність і основні характеристики глобальних проблем.
3. Проблеми екології в сучасних умовах.
4. Соціокультурний процес як основа розв'язання глобальних проблем.

Змістовний модуль I. Філософія в духовній культурі людства

Тема 1. Філософія і світогляд

Світогляд як духовне утворення, що визначає цілісне, інтегральне відношення людини до дійсності і до самої себе, є атрибутом людського буття і виконує функцію духовного самовизначення людини у світі. Світогляд – це спосіб духовно-практичного освоєння світу, що ґрунтується на співвіднесенні наявного, суцього та уявного, бажаного, належного; це вища форма самосвідомості людини і суспільства. Світогляд постає як цілісна система знань, поглядів, ідей, духовних переживань і почуттів, цінностей, принципів, переконань, ідеалів, які визначають діяльність індивіда або соціальної групи й органічно включаються в людські вчинки та норми поведінки.

Світогляд являє собою цілісне усвідомлене переживання співвідношення «людина – світ» і виступає універсальним регулятором духовної і практичної діяльності людини. Інакше кажучи, світогляд – це осмислене переживання світу і власного буття у їхньому співвідношенні. За словами А. Швейцера, «покликання кожної людської істоти полягає в тому, щоб, виробивши власний мислячий світогляд, стати справжньою особистістю». Таким чином, особистісне буття постає як осмислене світопереживання.

Світоглядна сутність свідомості проявляється в тому, що її зміст (уявлення, думки, ідеї, почуття, переживання та ін.) існує і виражається у формі світогляду, в якому він, цей зміст, інтегрується, організовується, впорядковується, і – головне – визначається, обґрунтовується і осмислюється в певних заданих світоглядних координатах. Отже, сутність світогляду полягає в його функціях у людському бутті – він направляє, організовує духовне освоєння світу й практичне самовизначення людини у світі. Світогляд певним чином організовує і впорядковує внутрішній світ людини, інтегруючи його в єдине ціле. Тому можна говорити про світоглядну організацію духовного світу особи, розуміючи під цим його структурованість, системність, орієнтованість, спрямованість. Як організуюче, інтегративне начало, світогляд задає горизонти й основні принципи бачення та переживання світу, орієнтири і критерії для світовідношення.

Як спосіб духовно-практичного освоєння світу, світогляд втілює в собі ціннісний підхід до дійсності, з позицій якого всі явища навколишнього світу постають у їхньому відношенні до людини, набувають для неї ціннісного значення. У перспективі ціннісного підходу дійсність виступає не просто зовнішньою сукупністю об'єктів, а сприймається через призму людського відношення в принциповій, буттєвій значимості для людини, для розкриття її сутнісних сил і здібностей.

У структурі світогляду можна виділити деякі компоненти – раціональне світорозуміння, емоційно-почуттєве світопереживання, світосприйняття, які формують узагальнене світовідношення даного суб'єкта. Виділяють також пізнавальний, ціннісний, спонукально-діяльний компоненти. У процесі формування світогляд особистості проходить різні ступені, тобто можуть існувати різні рівні розвитку світоглядної свідомості. Світогляд може бути

слабо розвиненим, аморфним, невизначеним, і тому в духовному світі такої людини немає чітких орієнтирів, опорних принципів, переконань, критеріїв. Звідси – відсутність ясної осмисленості світу і свого буття в ньому, втрата сенсу життя, почуття власної неукоріненості і загубленості, що приводить людину до глибокого кризового стану.

У буденній свідомості людини складається і функціонує буденний світогляд, який організовує її духовну і практичну життєдіяльність у межах звичайного повсякденного буття. Світогляд на цьому рівні має життєво-практичний, стихійно-повсякденний характер. Вищий, теоретичний рівень світоглядної свідомості характеризується високою культурою світоглядної рефлексії, яка забезпечує осмислення і обґрунтування фундаментальних світоглядних і смисложиттєвих проблем. Теоретична форма світогляду – це особливий рівень мислення, на якому думка усвідомлює себе саму у своєму ставленні до дійсності і шукає остаточних, абсолютних засад для власних актів та людського самоствердження у світі. На теоретичному рівні мислення дійсність розглядається за допомогою понять, чітко визначених термінів, на засадах певних законів, необхідних внутрішніх зв'язків. Тобто, теорія постає як аналітико-синтетична інтелектуальна діяльність, що приводить до формування логічно впорядкованих систем знань на основі певного категоріального апарату.

Історичні типи світогляду вказують на його соціально-історичну структуру. Міфологічний світогляд ґрунтується на вірі в надприродні сили, абсолютизуючи досвід окремого роду, племені з притаманними йому рисами – тотемізму, антропоморфізму, анімізму, символізму, фетишизму. Релігійний світогляд ґрунтується на обожненні надприродних сил, жорсткому поділі на духовний і тілесний, земний і небесний, природний і надприродний світи. Філософський світогляд узагальнює досвід, знання, цінності особи і людства в їхньому ставленні до світу як цілого з метою проникнення в сутність буття Всесвіту та буття людини; він є раціонально-теоретичною рефлексією підґрунтя всіх видів людської життєдіяльності. Науковий світогляд ґрунтується на експериментальних і теоретичних знаннях про світ, для яких характерні об'єктивність, істинність, загальна значущість, відтворюваність, детермінованість, необхідність, ефективність та ін.

Філософія виступає теоретичною основою світогляду і за своєю суттю постає як світоглядне знання. Для філософії характерні риси духовно-практичного освоєння дійсності, тому вона становить особливу форму суспільної свідомості, яка теоретично ставить і вирішує фундаментальні світоглядні проблеми. Філософія як раціонально-понятійна і логічно обґрунтована побудова має риси теоретичного освоєння дійсності, що надає їй статусу науки про найбільш загальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення. Таким чином, філософія – це світогляд на його теоретичному рівні, це свідомо обґрунтована інтелектуальними засобами система світоглядного знання.

Основні поняття: світогляд, світорозуміння, світопереживання, світовідношення, рефлексія, теорія, міфологічний світогляд, релігія, мистецтво, філософія.

Література:

Арцишевский Р. А. Мировоззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов, 1986.

Світогляд і духовна творчість. Збірник наукових праць / Відп. ред. К. П. Шудря, Є. І. Андрос. – К., 1993.

Косуха П. Світоглядний прорив. Ставка на час і терпимість // Віче. – 1994. – № 7.

Кутишкіна Е., Логунова Л. Мировоззрение, познание, практика. – М., 1989.

Філософія: Навч. посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2000. – Тема 1.

Філософія: Підручник / Бичко І.В. – К., 2001. – Розділ 1.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Завдання для самостійної роботи

1. Дайте пояснення компонентів світогляду «світорозуміння», «світопереживання» та «світовідношення»
2. Розкрийте особливості світогляду як найвищої форми самоусвідомлення.
3. Проаналізуйте співвідношення понять «міф» і «міфологія».
4. Охарактеризуйте особливості релігійного світогляду.
5. Розгляньте особливості філософського світогляду.
6. Опишіть основні риси українського світоглядного менталітету.

Тема 2. Філософія як специфічний тип знання

Філософія (від *грец.* – любов до мудрості) – це особливий різновид духовної культури, призначення якого полягає в осмисленні основ природного і соціального світу, формоутворень культури і пізнання, людини та її сутності. Наслідком цього осмислення є формування у сфері суспільної свідомості системи засадничих поглядів і світоглядних переконань, узагальнених уявлень і концепцій про сутність і граничні проблеми буття, людську присутність у ньому, можливості його досягнення людським розумом.

Філософія виконує специфічні пізнавальні функції, що їх не бере на себе жодна із природничих чи соціогуманітарних наук або сукупність конкретно-наукового знання в цілому. Як кожна наука, філософія має свій власний предмет і метод дослідження, властиве їй специфічне знання. Предмет філософського дослідження окреслює коло загальнозначущих проблем, що хвилюють людство в конкретно-історичних умовах суспільного буття і потребують свого з'ясування та обґрунтованого розв'язання. Стрижневими серед них є проблеми істини, краси, добра і свободи та шляхів їх досягнення. У їхньому контексті філософія розмірковує над питаннями про минуле, теперішнє і майбутнє, про людську долю, життя і смерть, про вічність і швидкоплинність, про людський розум, його можливості і границі, про людську діяльність і

цілепокладання, правду і справедливість, моральність і добродієність, людяність (гуманність) і толерантність, волю і страждання, приниженість і самоствердження, про мету і сенс людського життя, про щастя і шляхи його досягнення.

Ці проблеми є наскрізними для всього людства, проходять через усю його історію й отримали назву «вічних проблем». Проте кожна історична епоха і досягнутий рівень людського пізнання ставлять, трактують і розв'язують «вічні проблеми» по-своєму. Це дало підстави німецькому філософові Г. Гегелю образно визначити філософію, як епоху, схоплену думкою.

Істотними рисами філософського методу є уможлидність і раціональність, застосування засобів чистого розуму для усвідомлення і концептуального відтворення об'єктивної реальності. До основних із них належать аналіз і синтез, дедукція й індукція, порівняння і аналогія, абстрагування і узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного.

Особливість філософського методу полягає ще й у тому, що він застосовується до пізнання природної і соціальної реальності не безпосередньо, а опосередковано. Вихідним матеріалом для філософського осмислення виступають найважливіші досягнення природничих і соціогуманітарних наук, етичні, естетичні, релігійні уявлення, різноманітні формоутворення матеріальної і духовної культури. Таким чином, філософське знання – рефлексивне. Філософія постає як уможлидна рефлексія, роздуми, розмірковування над усім багатством сукупного суспільно-історичного досвіду людства, виступає самосвідомістю культури, критичним переосмисленням ідеалів і цінностей, що склалися.

Філософське знання, що продукується в результаті філософської рефлексії, виражається через систему філософських категорій і понять, що означають фундаментальні властивості буття, способи його людського осмислення і пізнання. Особливістю філософських категорій і понять є їхня гранична всезагальність, що надає їм характеру універсальї. Їхній зміст найчастіше визначається через альтернативні протиставлення і утворення парних структур: матерія і дух, рух і спокій, причина і наслідок, суб'єкт і об'єкт, істина і омана, краса і потворність, добро і зло, свобода і неволя тощо.

На відміну від природничих і соціогуманітарних наук, які намагаються із своїх положень максимально усунути суб'єктивний момент і відобразити об'єкт таким, яким він є сам по собі, безвідносно до суб'єкта, філософія в основу своїх теорій покладає відношення суб'єкта до об'єкта, свідомо включає у свої побудови людський, оцінювальний момент, розглядає дійсність і людину в ній не лише з погляду сущого, а й належного, враховуючи людські цілі та проєкції буття в майбутнє.

Філософія виконує функцію загальної методології в процесі пізнання, оскільки створює загальне культурно-смісловне, інтелектуальне поле і формує адекватний йому концептуальний лад мислення. Цим вона спонукає і скеровує пошук, постановку і розв'язання пізнавальних і практичних проблем. Філософське знання і його теоретичні побудови не мають свого прямого експериментального забезпечення, тому вони далеко не завжди можуть бути

перевірені на предмет істинності чи хибності. Пізнавальна значимість філософського знання нерідко оцінюється за його здатністю пробуджувати свідомість і будити думку, за його аналітико-синтетичними можливостями чи методологічною продуктивністю.

Основні філософські проблеми визначають структуру філософського знання, яке включає: онтологію, гносеологію, аксіологію, логіку, філософську антропологію, праксеологію, методологію, етику та естетику, соціальну філософію та філософію історії, історію філософії, філософію релігії, філософію права, філософію мистецтва та ін.

Основні поняття: філософія, філософські проблеми, філософський метод, предмет філософії, філософські категорії, рефлексія, методологія, суб'єкт, об'єкт, онтологія, гносеологія, аксіологія, логіка, філософська антропологія, соціальна філософія, функції філософії.

Література:

Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4 т. М., 1976. –Т. 1.

Гегель Г. В. Феноменология духа // Соч.: В 14-ти. – М., 1959. – Т. 4.

Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М., 1992.

Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды. – К., 2000.

Роберт П. Вольф. О философии. – М., 1996.

Філософія: Навч. посібник/ За ред. І. Ф. Надольного. – К., 2000. – Тема 1.

Філософія: Підручник / Бичко І. В. – К., 2001. – Розділ 1.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Завдання для самостійної роботи

1. Окресліть предмет філософії та її основні проблеми.
2. Розкрийте основне питання філософії.
3. Визначте, у чому полягає сучасне розуміння філософії.
4. Розкрийте взаємовідношення філософії, науки та релігії.
5. Поясніть методологічну роль філософії.
6. Опишіть структуру філософського знання.

Змістовний модуль II. Історичний розвиток світової філософії

Тема 3. Східна і західна модель філософствування

Філософія зародилася на ранніх етапах розвитку цивілізації в умовах поглиблення поділу праці, відокремлення розумової праці від фізичної, поступового накопичення позитивного знання про процеси і явища навколишнього світу, яке вже не вкладалося в парадигми міфологічної свідомості. Історично філософія виникла шляхом виділення із первинного синкретичного міфологічного світогляду. Філософія долає установки міфологічного мислення і утворює нове теоретичне відношення людини до світу та новий дискурсивний тип мислення (усвідомлений і послідовно розгорнутий). Можна виділити дві групи передумов виникнення філософії: соціально-історичні та духовно-культурні передумови.

Перші філософські системи виникли в 1 тис. до н. е. в Китаї, Індії та Стародавній Греції. Східний і західний типи культури досить відмінні. Настільки ж відмінні й типи філософствування, що витікають із них. Особливості східної філософії (Індії та Китаю) виявляються в тому, що вона: орієнтується на вихідні канонічні джерела, цінує традицію і минуле, намагається підпорядкувати чи розчинити індивідуальне у світовому цілому, часто має художньо-образний, інтуїтивний, афористичний характер, проникнута відстороненим життєвим спогляданням; її головною метою є не пізнання світу, а встановлення гармонії людини і світу; філософські системи Індії і Китаю мають одночасно і релігійний характер.

Канонічним духовним джерелом Стародавньої Індії є «Веди» – збірники гімнів на честь богів, що виражають міфологію аріїв. Символічним трактуванням і коментарем Вед є Упанішади – твори релігійно-філософського характеру, в яких виділяються основні поняття – брахман і атман. На основі коментарів до Вед виникає релігійно-філософська течія брахманізм. Наприкінці 1 тис. до н. е. на зміну брахманізму приходить індуїзм, головними ідеями якого є ідеї карми і сансари. У староіндійському світогляді простежується органічний процес переходу від міфологічно-релігійного світогляду до філософії.

Філософські школи Стародавньої Індії характеризуються неоднорідністю, а їхньою основою є ставлення до Вед. Ті школи, які визнають авторитет Вед, називаються ортодоксальними (астіка). До них належать веданта, міманса, санх'я, ньяя, вайшешика, йога. Ті школи, які не визнають авторитету Вед, світоглядно протистоять брахманізму та індуїзму, називаються неортодоксальними (настіка). До них належать чарвака-локаята, джайнізм і буддизм. Буддизм виходить за межі індійської культури, набуває прихильників у багатьох країнах і перетворюється у світову релігію.

Становлення філософської думки у Стародавньому Китаї відбувається із 7 ст. до н. е. Духовним каноном життя виступають старокитайські трактати: «Книга пісень», «Книга перемін», «Книга історії» та ін. У цих книгах простежуються такі філософські проблеми: про єдність і різноманітність речей, про дію протилежних сил у єдиній субстанції, про природну закономірність, про природність людської душі та свідомості.

Однією з найдавніших релігійно-філософських течій Китаю є даосизм, що зробив великий вплив на розвиток усіх сторін китайської культури. Центральна ідея даосизму – це ідея Дао – шляху до світової гармонії. Дао властива блага сила де. Якщо Дао – це всезагальний шлях, якому підпорядковуються всі явища і речі, а також їхнє першоджерело, першооснова, то де – це конкретний шлях окремої речі або групи речей. Вчення про Дао і де вперше в завершеній формі зафіксоване в книзі «Дао-де-цзин», що приписується філософові 6 – 5 ст. до н. е. Лао-цзи.

Ще одним найдавнішим релігійно-філософським ученням Китаю є конфуціанство, що виникло на рубежі 6 – 5 ст. до н. е., його засновником є давньокитайський філософ Конфуцій. На відміну від даосизму, конфуціанство зосереджується не на особистості, а на суспільстві. За своєю спрямованістю

вчення Конфуція є переважно етико-соціальним, у центрі його уваги – людина та її сьогоденне життя, засоби вдосконалення міжлюдських взаємин. Гармонійні соціальні стосунки залежать від упровадження умов пристойності та добропорядності. В основу етики Конфуція покладені принципи людяності (гуманності), справедливості й обов'язку, ритуальності, знання, довіри. Етична проблематика не відокремлюється тут від проблематики соціальної і державної. Суспільство і держава визнаються головними цінностями, через які набуває цінності й індивідуальне існування людини. Конфуціанство виступає також як релігійна система.

Основні поняття: ортодоксальні школи (астіка), неортодоксальні школи (настіка), брахман, атман, карма, сансара, Дао, де, ян, інь, даосизм, конфуціанство.

Література:

Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 2000. – Тема 2.

Філософія: Підручник / Бичко І. В. – К., 2001. Розділ 2.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Історія філософії. Підручник / За ред. В. І. Ярошовця. – К., 2002.

Чаньшев А. Н. Философия Древнего мира. – М., – 1999.

Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. – К., 2000.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть специфіку східної і західної парадигми філософствування.
2. Дайте загальну характеристику філософських шкіл Стародавньої Індії.
3. Визначте основні ідеї філософії даосизму.
4. Розкрийте основні ідеї філософії Конфуція.
5. Поясніть, чим відрізняються ортодоксальні і неортодоксальні філософські школи Стародавньої Індії.

Тема 4. Антична та середньовічна філософія

Лекція 1

Становлення філософії Стародавньої Греції відбувалося в 6 – 5 ст. до н.е. Саме в цей період мудреці – філософи протиставляють міфологічно-релігійним уявленням наївно-стихийний філософський світогляд. Якщо східна філософія, опираючись на житеву мудрість, висунула на передній план духовно-емоційні форми, моральне удосконалення та духовно-вольовий самоконтроль, то західна антична філософія, орієнтуючись переважно на науку, заклала логіко-раціоналістичні традиції освоєння світу. Появі античної філософії сприяли географічно-кліматичні, культурно-історичні, соціальні умови, багатство античної міфології та ін.

Найважливішою рисою античного світогляду та культури є принцип космологізму (за О. Ф. Лосевим). Космос є абсолютним, матеріально-чуттєвим, живим, одушевлено-розумним, прекрасним і безособистісним, виступає як єдність ідеї і матерії. Термін «філософія» вперше з'явився у Піфагора.

В античних філософських системах з різних світоглядних позицій розглядалася загальна картина світобудови і формувалися перші уявлення про природу людини – на основі систематизації позитивних результатів пізнання. Антична філософія мала синкретичний характер. У ній містилося власне філософське знання, яке в зародковій формі утримувало в собі майже всі філософські напрями, що розвинулися пізніше. Уже в античній філософії в загальних рисах окреслились як окремі філософські дисципліни – метафізика, логіка, етика; філософські напрями – скептицизм, стоїцизм, містицизм, платонізм. Антична філософія виступала формою систематизації конкретно-наукового знання, завдяки чому її характеризують як натурфілософію.

У розвитку античної філософії виділяють такі етапи: натурфілософський або досократівський (7 – 5 ст. до н. е.), класичний (5 – 4 ст. до н. е.), елліністичний (4 – 1 ст. до н. е.) та римська філософія (1 – 6 ст.). На першому етапі розвитку античної філософії природа постала як її об'єкт, а першою проблемою цієї філософії була проблема пошуку вихідного початку, першоначала буття. До цього етапу належать філософи Мілетської школи (Фалес, Анаксимен, Анаксимандр), Піфагор, Геракліт, філософи Елейської школи (Ксенофан, Парменід, Зенон), Емпедокл, Анаксагор, атомісти (Левкіп, Демокріт).

У класичний період об'єктом осмислення для філософії стають усі сфери людської життєдіяльності. Першими повернення проблематики від пізнання природи, космосу в напрямі людини та реалій її буття здійснили софісти (Протагор та ін.). Починає епоху високої класики Сократ, який ще в Античності, завдяки обстоюваній ним відкритості мислення, став уособленням філософії. Сократ відкидав космогонічну проблематику і гідними уваги вважав лише проблеми людського життя. Ця зміна головної теми філософування дістала назву «сократичного повороту» в античній філософській думці. Свою філософську настанову висловив девізом: «Пізнай себе!». У центрі філософії Сократа – людина, що розглядається насамперед як моральна істота. Таке вчення називають етичний антропологізм.

Платон – афінський філософ, який сформувався як мислитель під вирішальним впливом Сократа. Філософія Платона не становить єдиної теоретичної системи і включає в себе вчення про буття, вчення про Бога, вчення про світ і про походження світу, вчення про душу, вчення про пізнання, вчення про моральність, вчення про суспільство. У центрі філософії Платона – вчення про ідеї (ейдоси) як незмінні, вічні, неподільні надчуттєві зразки всього суцього. Буття розділяється на світ ідей, першозразків, і світ мінливих речей, які є чуттєвими недосконалими відбитками ейдосів. Спостерігаючи недосконалість державного устрою, Платон створив грандіозну полісну утопію – зразок досконалого суспільства.

Арістотель першим із мислителів Античності здійснив спробу дати наукове обґрунтування філософії та філософське обґрунтування наук. Творчу спадщину Арістотеля можна розділити на кілька груп: праці з логіки, загальнофілософські, фізичні, біологічні, психологічні, етичні, економічні та політичні, мистецтвознавчі. Арістотель розрізняє «першу» і «другу» філософії.

Предметом «першої» філософії є не природа, а те, що існує поза нею. Перша філософія Арістотеля отримала пізніше назву «Метафізика», вона вивчає суще як таке, його атрибути, «першодвигун». Філософія Арістотеля завершує період класичної античної філософії.

Завершальний період розвитку античної філософії включає в себе елліністичну та римську філософію. В елліністично-римський період найбільш відомими були такі філософські школи: епікурейська (Епікур, Лукрецій Кар), скептична (Пірон), стоїцизм (Зенон, Сенека, Епіктет, Марк Аврелій), неоплатонізм (Плотін, Прокл).

Лекція 2

Занепад античного суспільства та його культури, перехід до Середньовіччя викликали до життя свої типи філософської рефлексії, які відбивали основні суперечності епохи: з одного боку, безроздільне панування релігійної свідомості, авторитаризму церкви та релігійного укладу життя, з другого – поступове економічне зростання, розвиток мистецтва та природничих наук. На зміну античній філософії в 2 ст. до н. е. – 2 ст. н. е. прийшов гностицизм, який синтезував античну філософію, християнське віровчення і східні релігії та наукові здобутки.

Першою спробою філософського обґрунтування християнства була патристика (1 – 8 ст.), що являла собою варіант релігійної філософії, який поєднував еллініські філософські традиції з християнським віровченням. У патристиці виділяють три етапи: апологетика (2 – 3 ст.), класична патристика (4 – 5 ст.) та завершальний період (6 – 8 ст.). Патристика була спрямована на систематизацію та філософське обґрунтування християнського віровчення; до чільних постатей в ній належали Климент Олександрійський, Ориген, Тертулліан, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський, Августин Блаженний, Іоанн Дамаскін та ін.

Одним з найбільш яскравих представників патристики був Августин Блаженний, який систематизував християнське віровчення на основі принципів неоплатонізму. Філософська позиція Августина – теоцентрична – проблема Бога є засадничою щодо усіх інших проблем. Розуміючи людину як «внутрішню людину», як життя її душі, Августин намагався осмислити її через історичність, «часовість». Важливим досягненням Августина було створення філософії історії, осмислення з християнської точки зору єдності людської історії.

Як продовження патристики, у 9 – 15 ст. розвивається схоластика (Дунс Скот, Фома Аквінський, Бекон, Оккам, П. Абеляр та ін.), що характеризується теоцентризмом, синтезом християнського віровчення і раціоналізму. Це шкільна наука, релігійно-філософські вчення, що опиралися, головним чином, на аристотелізм. Найважливішими досягненнями схоластики були: розробка способів і процедур логічного доведення, постановка проблеми про природу універсалій, подальше накопичення конкретно-наукових знань. У розвитку схоластики виділяють три етапи: ранній, середній (зріла схоластика) та пізній.

Однією з центральних у схоластиці є проблема універсалій – загальних понять, у вирішенні якої виділилися три напрями: реалізм, номіналізм і

концептуалізм. Номіналісти вважали, що загальні поняття – це тільки імена, які існують у мисленні, у мові. Реалісти ж стверджували, що загальні поняття, універсалії існують реально, більше того – реальність універсалій підноситься над реальністю речей. Концептуалізм займав проміжний стан між номіналізмом і реалізмом.

Видатним представником середньовічної філософії є Фома Аквінський, систематизатор схоластики на основі християнського аристотелізму, розробив найбільш завершену концепцію реалізму у вирішенні проблеми універсалій. Сформулював п'ять доказів існування Бога. На сучасному етапі розвитку філософії його вчення трансформувалось у філософську течію неотомізм.

Основні поняття: космоцентризм, натурфілософія, атом, ідея (ейдос), матерія, форма, матеріалізм, ідеалізм, діалектика, утопія; теоцентризм, гностицизм, апологетика, патристика, схоластика, теологія, Абсолют, універсалії, реалізм, номіналізм, трансцендентність.

Література:

Аристотель Метафізика // Соч.: в 4-х т., – Т.1. – М., 1976.

Богомолов А. С. Античная философия. – М., 1985.

Лосев А. Ф. Античная философия и общественно-исторические формации. Типы античного мышления // Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. М., 1991.

Мотрошилова Н. В. Рождение и развитие философских идей. – М., 1991.

Сokolov В. В. Средневековая философия. М., 1979.

Хейзинга И. Осень средневековья. – М., 1988.

Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 2000. – Тема 2.

Філософія: Підручник / Бичко І. В. – К., 2001. – Розділ 2.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте умови та чинники формування античної філософії.
2. Розгляньте основні напрями розвитку ідей в античній натурфілософії.
3. Визначте основні ідеї представників мілетської школи.
4. Розкрийте сутність сократівського вчення про людину.
5. Порівняйте найважливіші філософські ідеї Платона та Арістотеля.
6. Поясніть основні відмінності у світогляді античності та європейського

Середньовіччя.

7. Розкрийте роль апологетики і патристики у формуванні середньовічної духовної культури.

8. Обґрунтуйте основні ідеї Августина Блаженного.

9. Розкрийте характерні риси схоластики і порівняйте її з середньовічною містикою.

10. Визначте основні ідеї арабської філософії та філософії Середньої Азії.

Тема 5. Філософія Відродження та Нового часу

У 14 – 16 ст. в Європі розвивається **філософія Відродження**, яку характеризує перехід від теоцентризму до антропоцентризму, вона формує гуманістичний світогляд, висуває ідеї нового соціального і державного устрою. Філософія Відродження має антирелігійне і антисхоластичне спрямування, виробляє наукові погляди на світобудову, обстоює суверенність наукового мислення та істин науки. Під впливом суттєвих перемін у соціально-економічному та духовному житті Західної Європи відбувається відродження античної культури, проте нова філософія також несе на собі відбиток середньовічної культури, і їй притаманні певні риси, що не властиві античності. Епоха Відродження на перше місце ставить Платона, філософія якого спрямовується проти католицької теології та середньовічної схоластики. На формування філософії Відродження мала суттєвий вплив також східна, зокрема арабська філософія, для якої характерна сильна матеріалістична тенденція; розвиткові філософії сприяли також великі відкриття (особливо геліоцентризм Коперніка) та винаходи, які були зроблені на той час.

Філософія Відродження охоплює соціально-філософський напрям (Петрарка, Еразм Роттердамський, Мор, Кампанелла, Монтень) та натурфілософію (Парацельс, Бруно, Кардано, Копернік, Галілей).

У цілому філософське мислення цього періоду прийнято називати антропоцентричним, у центрі його уваги була людина, тоді як античність зосереджувала увагу на природно-космічному житті, а в середні віки в основу брався Бог та пов'язана з ним ідея спасіння. Саме людина з її тілесністю вперше в епоху Відродження усвідомлюється і змальовується такою, якою вона є насправді: не носієм гріховності, а як вища цінність і онтологічна реальність.

Однією з характерних рис епохи Відродження є гуманізм. Значну роль в утвердженні нового погляду на людину відіграла соціальна група людей, що називалася в Італії гуманістами. Своїм способом життя, своєю діяльністю гуманісти прагнули утвердити нову систему духовних цінностей, згідно з якою на перше місце висувалися особисті достоїнства, власна гідність, а не походження, належність до суспільного стану, багатство чи влада. Культура виступає головним критерієм особистого благородства та достоїнства.

Натхненником Італійського відродження був флорентієць Данте Аліг'єрі, а основоположником гуманістичного руху в Італії вважається поет і філософ Франческо Петрарка. Видатним гуманістичним філософом раннього Ренесансу був Лоренцо Валла (трактат «Про насолоду», філософський діалог «Про свободу волі»). Визначний мислитель епохи Відродження Піко делла Мірандола так розумів людину: Бог дав людині свободу волі, і таким чином людина сама має вирішити свою долю, визначити своє місце у світі.

Справжній світоглядний переворот у епоху Відродження зробили Микола Копернік та Джордано Бруно. Геліоцентрична теорія, створена і обґрунтована М. Коперніком, відкривала принципово нові шляхи для розвитку природознавства, зокрема фізики та астрономії. Дж. Бруно, розвиваючи геліоцентричну теорію, висунув ідею безкінечності Всесвіту та множинності в ньому світів, стояв на позиціях пантеїзму.

Нове бачення світобудови вимагало пошуку та обґрунтування адекватного методу пізнання дійсності. У цілому концепціям мислителів Відродження були властиві діалектичні тенденції, що виявляються, зокрема, у філософії М. Кузанського (принцип збіжності протилежностей), Б. Телезіо, Дж. Бруно. М. Кузанському належить великий філософський трактат «Про вчене незнання», назва якого розкриває основну пізнавальну ідею Кузанського: найвища мудрість – це визнання власної пізнавальної неспроможності.

Мислителі Відродження піддають перегляду також середньовічні погляди на суспільство. Робляться перші спроби теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, незалежного від релігійно-теологічних настанов.

Н. Макіавеллі обґрунтовував необхідність сильної монархічної влади, оскільки лише сильна влада світського государя, що не рахується з моральними традиціями та церковними вченнями, здатна привести до національного об'єднання і створити нову державу. В епоху Відродження з'являються перші ідеї утопічного соціалізму. Найяскравіше вони висвітлені у творах Томаса Мора «Утопія» і Томасо Кампанелли «Місто Сонця». Соціалістичним утопіям властива переконаність, що приватна власність спричиняє всі суспільні негаразди та злиденність абсолютної більшості народу. Автори сформулювали основні принципи майбутнього суспільства, що базується на розумних «природних» засадах.

Таким чином, філософська думка Відродження еволюціонувала від гуманістичного антропологізму – через ренесансний неоплатонізм – до натурфілософії, що поступово наближалася до класичної науки. У філософії пізнього Відродження проявляються ознаки деякої ідейної кризи, мотиви трагічності, драматичності в осмисленні становища та долі людини.

Становлення **філософії Нового часу** тісно пов'язане з епохою формування буржуазних суспільств у Європі, великими географічними відкриттями і важливими досягненнями природознавства. У 17 ст. видатними мислителями – Беконом, Декартом, Гоббсом, Спінозою – створюються філософські системи, які відстоюють матеріалістичний погляд на світ, виробляють раціоналістичні та емпіричні засади наукового методу, осмислюють взаємозв'язок розуму і досвіду, чим закладають методологічні передумови теоретичного і експериментального природознавства. Чітко виявляються раціоналізм та емпіризм як альтернативні методологічні системи.

Головне своє завдання філософія Нового часу вбачає в розробці та обґрунтуванні методів наукового пізнання, концентруючи свою проблематику навколо методології наукового пізнання та гносеології. На цій основі формуються у філософії XVII ст. два протилежні напрями: емпіризм і раціоналізм. Емпіризм проголошує, що основний зміст наукове пізнання отримує з чуттєвого досвіду, у знаннях немає нічого, чого б раніше не було в чуттєвому досвіді суб'єкта. Раціональне пізнання, розум не привносить ніякого нового змістовного знання, а лише систематизує дані чуттєво-сенситивного досвіду. Раціоналізм наголошує, що основний зміст наукового знання досягається через діяльність розуму, розсудку та інтелектуальної інтуїції, а чуттєво-сенситивне пізнання лише підштовхує розум до діяльності. Ідеалом

знання як емпіризм, так і раціоналізм вважали математику, а основними характерними рисами істинного знання визнавали всезагальність, необхідність, суттєвість.

Засновником емпіризму був англійський філософ Френсіс Бекон, який основні свої ідеї висловив у працях «Новий Органон» і «Про гідність та примноження наук». Головне завдання філософії Ф. Бекон визначає як пізнання природи і оволодіння її силами, а для цього необхідно розробити відповідний метод, який би найкоротшим шляхом вів до істини, правильно орієнтував пізнавальну і практичну діяльність людини, максимально збільшуючи її ефективність. На думку Бекона, треба очистити розум від помилкових суджень, «примар», і обрати єдино істинний шлях пізнання, що поступово і безперервно піднімає від досвіду, емпірії до теорії, понять науки. Метод, за допомогою якого відбувається сходження від одиничних фактів, окремих спостережень до теоретичних узагальнень, є методом наукової індукції.

Основоположником протилежного раціоналістичного напрямку був французький філософ Рене Декарт, основні погляди якого викладені у працях «Міркування про метод», «Роздуми про першу філософію», «Начала філософії». Суть свого дедуктивного методу Декарт сформулював у відомих чотирьох правилах: у першому йдеться про вихідний пункт наукового пізнання – визначення принципів і начал. За істинні, згідно з цим правилом, можна вважати лише ті положення, які не викликають ніякого сумніву і не потребують доведення, істинність яких очевидна. У другому правилі формується вимога аналітичного вивчення природних явищ. Кожну складну проблему треба ділити на простіші і робити це доти, доки не прийдемо до ясних та очевидних речей. Третє правило вимагає «дотримуватись певного порядку мислення», який полягає в тому, щоб починати з найпростіших і доступних для пізнання предметів і поступово сходити до складніших і важчих. Четверте правило орієнтує на досягнення повноти знання, на послідовність і ретельність дедуктивного виведення і вимагає повного переліку, детального огляду всіх ланок. Дедуктивний метод полягає в тому, що окреме, одиничне пізнається на основі знання загальної закономірності (наприклад аксіоматичний метод). Критерій ясності приводить Декарта до необхідності доповнити раціоналістичну дедукцію методологією інтелектуальної інтуїції.

Емпіричний напрям у філософії Нового часу розвивався переважно англійською філософією XVII – XVIII. Одним із її представників, що продовжив лінію Ф. Бекона, був Томас Гоббс, основні ідеї якого викладені у працях «Левіафан», «Про людину». Поглибити й далі конкретизувати емпіричну методологію спробував видатний філософ-матеріаліст XVII ст. Джон Локк, який розробив сенсуалістичну теорію пізнання, що визнає відчуття людини джерелом усіх її знань. Далі розвиток емпірико-сенсуалістичної гносеології вже у XVIII ст. продовжує Д. Юм, учення якого характеризують як суб'єктивний ідеалізм, скептицизм і агностицизм.

Раціоналістичну методологію після Р. Декарта продовжує розвивати нідерландський філософ Бенедикт Спіноза у працях «Короткий трактат про Бога, людину та її щастя», «Богословсько-політичний трактат», «Етика».

Важливе місце у творчості Б. Спінози посідає вчення про субстанцію, що поєднує Бога і природу. Розвиток раціоналістичної методології Р. Декарта продовжував також відомий французький математик, фізик і філософ Блез Паскаль, який створив глибоку і своєрідну концепцію людини.

Ще одну концепцію субстанції розробив один із найвідоміших філософів Європи XVII – XVIII ст. Готфрід Лейбніц. Свою плюралістичну концепцію субстанції він розкриває у працях: «Міркування про метафізику», «Теодицея», «Монадологія». Центром філософії Г. Лейбніца є вчення про монади як прості неподільні субстанції. Субстанцій-монад безкінечна кількість, вони вічні, є носіями сили і активності й мають духовну природу. Кожна монада є мікrokосмосом, що «віддзеркалює» увесь універсум; взаємозв'язок та узгодженість монад є результатом наперед визначеної гармонії, передбаченої Богом.

Філософія європейського Просвітництва XVIII ст. розкрила різноманітність підходів до осмислення природної і соціальної дійсності, взаємозв'язку людини і суспільства, суспільства і держави на основі ідеї природного права та свободи, показувала силу знання і просвіти в суспільному житті. В епоху Просвітництва увага філософів повертається від проблем методології та субстанційних основ буття до проблем людського буття, буття суспільства, історії та перспектив розвитку людства. На цій основі у філософії Просвітництва формуються два напрями – деїстичний та матеріалістично-атеїстичний. На передній план у ній вийшов філософський матеріалізм, досягав завершеності методологія механіцизму. Утворилися широкоохватні системи об'єктивного та суб'єктивного ідеалізму. З відокремленням від філософії природничих наук натурфілософія поступово втратила своє значення.

Основні ідеї Просвітництва: ідеал наукового знання, раціональності, гносеологічного оптимізму; суспільно-політичні теорії, зорієнтовані на розбудову раціонально організованого суспільства; ідея про рівність людей від природи, природні права і свободи людини і громадянина; історичний оптимізм та віра в прогрес, визнання єдиних історичних закономірностей розвитку всього суспільства; осмислення проблем виховання та педагогічної науки. Просвітництво характеризується національною специфікою – виділяють англійське, французьке, німецьке, італійське Просвітництво.

Основними представниками французького високого Просвітництва XVIII ст. є Монтеск'є, Вольтер, Руссо, Ламетрі, Дідро, Гельвецій, Гольбах та ін. Однією з центральних подій розвитку французького Просвітництва стало видання «Енциклопедії», а соціально-політичним завершенням – події Французької революції 1789 р. До чільних представників німецького Просвітництва належать Баумгартен, Гаман, Якобі, Гердер, Гете, Лессінг та ін.

Основні поняття: антропоцентризм, гуманізм, геліоцентризм, пантеїзм, панпсихізм; метод, емпіризм, раціоналізм, індукція, дедукція, сенсуалізм, агностицизм, субстанція, монада, деїзм, механіцизм.

Література:

- Бекон Ф.* Новый Органон // Соч.: в 2-х т., Т. 2., – М., 1972.
- Горфункель А. Х.* Философия эпохи Возрождения. – М., 1980.
- Гольбах П.* Система природы, или о законах мира физического и мира духовного // Избр. произв.: в 2-х т. – М., 1963.
- Гусев В. И.* История Западноевропейской философии 15 – 17 ст. – К., 1994.
- Декарт Р.* Рассуждение о методе // Избр. произв.: в 2-х т., Т.1. – М., 1989.
- Кузанский Н.* Об ученом незнании // Соч.: в 2-х т., Т.1. – М., 1979.
- Лейбниц Г. В.* Монология // Соч.: в 4-х т., Т.1., – М., 1983.
- Локк Дж.* Опыт о человеческом разумении // Соч.: в 3-х т., Т.1, 2. – М., 1985.
- Лосев А. Ф.* Эстетика Возрождения. – М., 1978.
- Мотрошилова Н. В.* Рождение и развитие философских идей. – М., 1991.
- Соколов В. В.* Европейская философия 15 – 17 веков. – М., 1984.
- Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 2000. – Тема 2.
- Філософія: Підручник / Бичко І. В. – К., 2001. – Розділ 2.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть, у чому полягає антропоцентричний характер філософії епохи Відродження.
2. Розкрийте провідні ідеї ренесансного гуманізму та їхнє світоглядне значення.
3. Визначте основні ідеї ренесансного неоплатонізму та натурфілософії про світобудову.
4. Поясніть, у чому полягає проблема методу у філософії Нового часу.
5. Розкрийте суть ідеї кордоцентризму у філософії Б. Паскаля.
6. Охарактеризуйте філософські ідеї європейського Просвітництва та їхнє сучасне значення.

Тема 6. Німецька класична філософія

Визначним явищем у розвитку світової філософської думки стала класична німецька філософія другої половини XVIII – першої половини XIX ст. (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель, Фейєрбах), яка витворила розгорнуті філософські системи на основі принципу тотожності мислення і буття, дала осмислення колізій тогочасного суспільства і пізнання, проблем розуму та його границь, досвіду і практики, діяльності як опредмечення і розпредмечення, моральності і свободи; висвітлила діалектику як особливий тип світогляду і мислення.

Німецька класична філософія має цілий спектр загальних властивостей. На першому місці – установка на розум і як об'єкт пізнання, і як пізнавальну здатність. Головна функція розуму – регулятивна: подати знання у вигляді системи. У філософи від Канта до Гегеля свідомо будують свої вчення як системи. Для побудови системи потрібен певний специфічно філософський метод. Саме тепер діалектика як така була усвідомлена і піддана всебічному аналізу, розробці й критиці. Наслідком великої уваги до методології

дослідження і викладу стала висока теоретичність, проблемність і проблематичність даних учень. Висновком було й таке явище, як піднесення філософії над спеціально – науковим знанням, погляд на неї як на взірць для інших його галузей, тлумачення філософії як науки наук. І з цим пов'язана така риса даних учень, як перевага загального над одиничним, цілісного над окремим. Системним вважалося не лише філософське знання, а й сама природа і суспільство. З усього наведеного випливає переважно ідеалістичний зміст філософії даного періоду. У Канта бачимо певне поєднання суб'єктивного ідеалізму з елементами матеріалізму; Фіхте – суб'єктивний ідеаліст; Шеллінг усвідомив обмеженість і матеріалізму, й ідеалізму, намагався стати на більш загальну точку зору, яку він, як і згодом Гегель, називав абсолютним ідеалізмом. Тільки Фейєрбах у другий період творчості був матеріалістом. Усі зазначені загальні риси німецької класичної філософії були сконцентровані у творах Гегеля.

Родоначальником німецької класичної філософії вважається Іммануїл Кант. У його творчості умовно виділяють два періоди: докритичний (до 1770 р.) та критичний. Для першого властиве захоплення природничими науками, натурфілософською проблематикою. Другий період присвячений вивченню походження пізнавальної діяльності, її закономірностей та меж. Головні твори критичного періоду: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності судження», присвячені осмисленню філософії як науки, гносеології, проблем людської свободи та моральності й т. ін. Філософія, з його точки зору, має відповісти на такі запитання: Що я можу знати? Що я повинен робити? На що можу сподіватися? Відповідь на ці запитання може дати лише трансцендентальна філософія, яка є системою усіх принципів чистого розуму. А оскільки розум, з його точки зору, має практичне і теоретичне застосування, то і філософія поділяється ним на практичну і теоретичну.

Розробляючи проблеми гносеології, Кант відштовхувався від концепції «речей у собі». Кант виділяє два види знання: досвідне (апостеріорне) та незалежне від досвіду (апріорне). Джерелом апріорного, вважає Кант, є сама структура людських пізнавальних здатностей. Апріорні – знання це знання, що передують досвіду і обумовлюють його. Існують речі в собі, вони впливають на чуттєвість і викликають почуття, які впорядковуються формами споглядання – простором і часом, що мають апріорний характер. Таке поєднання породжує явища як предмет пізнання. Таким чином виникає два світи: перший – світ явищ, який існує в нашому досвіді, у просторі та часі; і другий – світ речей у собі, який не доступний для пізнання і перебуває поза простором і часом, за межами людської свідомості. Цей останній Кант визначає як трансцендентний світ.

Далі Кант висуває концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму. Апріорні форми чуттєвості розміщують та упорядковують дані відчуттів у просторі та часі, в результаті чого виникають явища. В процесі пізнання на рівні розсудку ми упорядковуємо чуттєві дані апріорними категоріями розсудку, формулюючи закони науки. Отже, закони

науки є не відображенням дійсності, а результатом конструктивної діяльності мислення, категорії розсудку. Цей висновок Кант кваліфікує як «коперніканський переворот у філософії».

Третью здатністю людського пізнання є розум, який на відміну від чуттєвості та розсудку є здатністю опосередкованого пізнання, що прямо і безпосередньо не пов'язане з досвідом. Подібно до того, як розсудок утворює категорії, розум утворює свої поняття – трансцендентальні ідеї, які поділяються на три види: світ психологічних ідей, світ космологічних ідей, світ теологічних ідей. Кант формулює складну концепцію суперечностей – антиномій, які з необхідністю виникають у людському розумі при спробі мислити про світ як єдине ціле, беручи за передумову ідею безумовного чи абсолютного. Таким чином, розум людини за природою антиномічний, тобто роздвоюється у суперечностях. Саме тому Кант і обмежив знання, щоб дати місце вірі. Теоретичний розум унаслідок своєї обмеженості переходить у практичний, а останній – у релігію. Усі види розуму й віра у сукупності становлять сутність людини, а вся система Канта – антропологію.

В етиці Кант вимагає керуватися таким правилом, яке незалежно від морального змісту вчинку могло б стати всезагальним законом поведінки (категоричний імператив), і проголошує самоцінність кожного індивіда як особистості. Цей закон виражає свободу волі, її незалежність від чуттєвого світу, в якому живе людина. Прогресивним було також учення Канта про необхідність вічного миру.

Й.-Г. Фіхте розглядав своє вчення як пряме продовження філософії Канта. Фіхте називає свою філософію вченням про науку (науковчення). У своїй теорії пізнання він відходить від головного положення кантівської філософії про «річ у собі» і протиставляє йому мисляче «Я». Це «Я» він трактує двоюко: по-перше, як «Я», яке кожна людина відкриває у акті самосвідомості, тобто «індивідуальне або емпіричне Я»; по-друге, «Я» як деяка первинна всеохоплююча визначальна реальність, недосяжна цілком нашій свідомості, з якої шляхом її саморозвитку народжується весь універсум, це «абсолютне Я». Абсолютне «Я» усвідомлюється, на думку Фіхте, за результатами його діяльності. Рух від тези до антитези та синтезу складає основу діалектичного методу Фіхте.

Філософська система Ф. Шеллінга складається із: 1) «Системи теоретичної філософії»; 2) «Системи практичної філософії»; 3) «Філософії мистецтва» (теологія і мистецтво). У системі теоретичної філософії Шеллінг досліджує проблему: як вивести об'єкт із суб'єкта? У системі практичної філософії Шеллінг розглядає проблему свободи і необхідності. У філософії мистецтва Шеллінг розглядає мистецтво як завершення філософської системи. Шеллінг вважав головним способом пізнання споглядання й ігнорував розсудкове пізнання. Основним принципом натурфілософії Шеллінга є єдність мислення і буття. «Природа є не що інше, як закам'яніле мислення». Природа – результат абсолютного духу. Натурфілософія Шеллінга має діалектичний характер.

Г.В.Ф. Гегель створив найбільшу і найрозгалуженішу в історії філософської думки діалектико-ідеалістичну систему – як завершення

західноєвропейської класичної філософії даного напрямку. Цілісно вона викладена в його «Енциклопедії філософських наук», більш конкретно – у численних працях. Вступ становить «Феноменологія духу», сама система поділяється на три частини: «Наука логіки», «Філософія природи» і «Філософія духу».

Вихідним пунктом філософської концепції Гегеля є тотожність буття та мислення. Мислення, з точки зору Гегеля, є не лише суб'єктивною людською діяльністю, а й незалежною від людини об'єктивною сутністю, першоосновою всього сущого. Мислення, стверджує Гегель, відчужує своє буття у формі матерії, природи, яка є «інобуттям» цього об'єктивно існуючого мислення, або абсолютної ідеї.

При цьому Гегель розглядає мислення (абсолютну ідею) як процес неперервного розвитку пізнання, як процес сходження від нижчого до вищого. Абсолютна ідея є активною і діяльною, вона мислить і пізнає себе, проходячи в цьому розвитку три етапи: 1) до виникнення природи і людини, коли абсолютна ідея перебуває поза часом і простором у стихії «чистого мислення» і виступає системою логічних понять та категорій, як система логіки; 2) це духовне начало з самого себе породжує природу, яку Гегель називає «інобуттям» абсолютної ідеї; 3) третій етап розвитку абсолютної ідеї – це абсолютний дух. На цьому етапі абсолютна ідея залишає створену природу і повертається до самої себе, але вже на основі людського мислення (самопізнання ідеї).

Ці три етапи сформувались у Гегеля в самостійні складові частини його філософської системи: логіку, філософію природи та філософію духу. Логіка є найважливішою частиною гегелівської системи. Логіка, на думку Гегеля, є вченням про сутність усіх речей.

Гегель сформулював також основні принципи діалектики: принцип переходу кількісних змін у якісні і навпаки, принцип тотожності протилежностей, принцип заперечення заперечення (тріада: теза – антитеза (заперечення) – синтез (заперечення заперечення)). Дослідженням найзагальніших принципів зміни руху, як саморуху Гегель здійснив переворот у філософській думці XIX ст., утверджуючи діалектичний метод мислення та пізнання.

Вищою сходинкою у розвитку абсолютної ідеї є абсолютний дух – людство та людська історія. Філософія духу включає в себе вчення про суб'єктивний або індивідуальний дух (антропологія, феноменологія, психологія), учення про об'єктивний або суспільний дух (право, мораль, держава), учення про абсолютний або всезагальний дух (мистецтво, релігія, філософія).

Філософська теорія Гегеля справила значний вплив на всю наступну філософську думку. Після смерті Гегеля в Німеччині виникли напрями, що впливали з його вчення і розвивали його ідеї.

Філософська система Л. А. Фейєрбаха закінчує період німецької класичної філософії. Вона є нетрадиційною як у самій постановці проблем, так і в їх вирішенні, і в цьому полягає її своєрідність. У філософському розвитку Фейєрбаха розрізняють два періоди: перший, коли він певною мірою

дотримувався філософських поглядів Гегеля і його послідовників, і другий, коли перейшов на позиції філософського матеріалізму.

Головним завданням своєї філософії Фейєрбах вважав відповідь на запитання: якою є справжня природа людини, як визначити її шлях до щастя? Для розкриття природи людини Фейєрбах застосовує поняття любові. Завдання філософії – допомогти людям стати щасливими шляхом об'єднання зі світом і між собою на засадах любові.

Фейєрбах розрізняє людську природу і людську сутність. Перша притаманна кожній людині і є сукупністю її сутнісних сил (почуття, розум, воля), потреб, пристрастей та прагнень. Людська сутність виявляється лише через спілкування «Я» – «Ти».

Релігія, за Фейєрбахом, закорінена в людській природі, в почутті залежності від зовнішніх (відчужених) щодо неї сил природи і суспільства, у прагненні до щастя, в уяві і фантазії. Релігія, компенсуючи те, чого людям не вистачає, їм необхідна, тому її належить замінити суттєво новою формою – релігією людяності. Філософія історії Фейєрбаха має ідеалістичний характер.

Основні поняття: апіорний та апостеріорний, рефлексія, діалектика, система знання, трансцендентальний і трансцендентний, абсолютна ідея, розвиток, відчуження, сутнісні сили людини.

Література:

Гегель Г. В. Ф. Наука логіки // Енциклопедія філософських наук: В 3-х т., – Т.1, – М., 1974.

Гегель Г. В. Ф. Філософская пропедевтика // Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. – Т.2. – М., 1971.

Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6-ти т. – Т.3. – М., 1966.

Мотрошилова Н. В. Рождение и развитие философских идей. Раздел 4. – М., 1991.

Мотрошилова Н. В. Социально-исторические корни немецкой классической философии. – М., 1990.

Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. Розділ: Критика гегелівської діалектики і гегелівської філософії взагалі // Маркс К., Енгельс Ф. Тв., 2-ге вид., Т. 42.

Нарский И. С. Западноевропейская философия 19 века. – М., 1976.

Фейєрбах Л. Сущность христианства // Избр. филос. произв.: В 2-х т. – М., 1955.

Філософія: Навч. посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2000. – Тема 2.

Філософія: Підручник / Бичко І.В. – К., 2001. – Розділ 2.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть, чому німецьку класичну філософію виділяють в окремий період розвитку новоєвропейської філософії.

2. Розкрийте зміст «категоричного імперативу» І. Канта.

3. У чому суть «коперніканського перевороту» І. Канта у філософії?
4. Охарактеризуйте основні принципи діалектики Г.В.Ф. Гегеля.
5. Визначте суть антропологічного принципу у філософії Л. Фейєрбаха.

Тема 7. Основні напрямки філософії XIX-XX ст.

Наступним етапом розвитку світової філософської думки стала марксистська філософія, що сформувалась на основі попередніх філософських систем і є складовою більш широкого вчення – марксизму. Марксизм – філософське, ідеологічне, політико-економічне вчення, назване за ім'ям його засновника К. Маркса, що виникло в середині 19 ст. в Німеччині. Виникнення марксизму було детерміноване конкретними соціально-економічними і політичними передумовами.

Філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. В основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Виробничі відносини визначають усі інші відносини між людьми і становлять суспільний базис. Матеріальне буття, економічний базис визначають суспільну свідомість. Таким чином, марксистська філософія базується на засадах матеріалізму і діалектики. Соціально-історичний процес розглядається як послідовна і закономірна зміна суспільно-економічних формацій, що завершується переходом до комунізму.

Особливе місце у філософії марксизму посідає проблема людини, яка органічно пов'язана з теоретичним осмисленням такого суспільного феномена як відчуження. Під останнім розуміється складне явище, змістом якого є перетворення самого процесу людської діяльності і її результатів у силу, що панує над людиною, тисне на неї, диктує певні вимоги. Причиною відчуження є експлуатація людини людиною, в основі якої лежить приватна власність на засоби виробництва. Ідея знищення приватної власності та подолання відчуження проходить через увесь марксизм. Суспільством соціальної рівності, справедливості та гуманізму проголошується комунізм.

Важливою стороною філософії марксизму стала розробка проблеми практики. У цьому вченні практика розглядається як основна категорія і трактується як матеріальна предметно-чуттєва, цілеспрямована діяльність людини, завдяки якій змінюються природний і суспільний світ, у тому числі й сама людина. Вищим рівнем практики К. Маркс і Ф. Енгельс вважали революційну зміну суспільних відносин.

Марксизм поступово поширюється в інших країнах. Серед послідовників вчення К.Маркса і Ф.Енгельса особливе місце належить В. І. Леніну, який намагався максимально використати філософію марксизму для створення теорії боротьби робітничого класу. Серед тих, хто займався розробкою філософських ідей марксизму, – Д. Лукач, Ж. П. Сартр, Е. Фромм, Г. Маркузе, Л. Альтюссер, Ю. Хабермас та багато інших. Існують спроби синтезу філософських положень марксизму з фундаментальними положеннями інших філософських течій, наприклад, психоаналізу, екзистенціалізму, герменевтики, феноменології та ін.

Сучасна філософія характеризується наявністю великої кількості різноманітних напрямів і шкіл зі своїми специфічними ідеями, принципами,

підходами до реалій життя. Початком сучасного етапу вважають кінець XIX ст., коли з'явилися «некласичні» форми філософствування, що стали в Європі домінуючими на початку XX ст.

У перші десятиріччя XIX ст. розвиває своє ірраціоналістичне вчення про світову волю А. Шопенгауер. За Шопенгауером, «воля до життя» постає як універсальний принцип існування світу. Ірраціоналістично-песимістична філософія А. Шопенгауера була одним із основних джерел «філософії життя», а також деяких сучасних психологічних концепцій.

Другу тенденцію виражала позитивістська концепція О. Конта, згідно з якою філософія узагальнює досягнення конкретних наук, або ж є їх узагальненою класифікацією. Позитивізм як філософський напрям заснований на принципі: справжнє знання досягається лише як результат окремих конкретних наук. Пізнання, з погляду позитивізму, потрібно звільнити від будь-якої філософської інтерпретації. Ідеї Конта, а також Д. Мілля та Г. Спенсера, стали початковою формою позитивістської філософії. На початку XX ст. ідеї позитивізму розвивали представники емпіріокритицизму – Е. Мах та Р. Авенаріус, а пізніше виникає неопозитивізм та постпозитивізм.

Третя тенденція знайшла прояв у ірраціоналістичних ідеях християнського екзистенціалізму С. К'єркегора. У XX ст. до його вчення звертаються протестантська теологія, російська релігійна філософія, екзистенціалізм.

Ці три розглянуті вище тенденції знайшли пряме продовження як у некласичній філософії кінця XIX – початку XX ст., так і в сучасній західній філософії, у якій відбувається переосмислення основних принципів і проблем, ставиться під сумнів правомірність будь-якої гармонійної раціоналістичної системи. Як критерій філософствування висувається принцип тісного зв'язку з індивідом, місце проблем пізнання заступає проблема людського існування. Увага концентрується на сферах історії та культури, навколо питань смислу та долі людського буття. Цей стиль філософствування починає домінувати в західній філософії: «філософію мислення» замінює «філософія життя».

«Філософія життя» як філософський напрям склалась у кінці XIX ст. головним чином у Німеччині та Франції. Виникаючи як опозиція класичному раціоналізму, вона звертається до життя як первинної реальності, цілісного органічного процесу. Саме поняття «життя» в руслі цих орієнтацій багатозначне і невизначене: воно трактується в біологічному (Ф. Ніцше), космологічному (А. Бергсон), культурно-історичному (В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер) планах. Цей поділ дуже умовний, тому що вказані моменти співіснують досить часто в рамках однієї концепції.

Однією з найвпливовіших ідейних течій XX ст. став психоаналіз, у якому треба виділяти три аспекти: пізнавальний, соціально-культурний та лікувально-практичний. Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр З. Фрейд. Головним у психоаналізі стало виявлення несвідомого, його філософське осмислення і тлумачення. Одним із перших із критикою теорії психоаналізу З. Фрейда виступив засновник аналітичної психології К. Юнг, який відстоював ідею колективного несвідомого. Критичний перегляд різноманітних положень теорії

Фрейд став поштовхом до виникнення у 30-х роках нового напрямку в психоаналізі – неофрейдизму, представники якого основну увагу приділяли дослідженню соціально-філософських проблем. Одним із основних дослідників неофрейдизму був Е. Фромм, який сконцентрував увагу на суперечливості людського існування.

Однією з провідних течій суспільної думки ХХ ст. є екзистенційна філософія, що на перший план висунула ідею абсолютної унікальності людського буття, зосередившись навколо проблеми людини та її місця у світі. Джерела екзистенціалізму – у вченні С. К'єркегора, який першим сформулював поняття «екзистенція» – «внутрішнє» буття людини, що поступово переходить у зовнішнє. Значно вплинули на формування та розвиток екзистенціалізму також «філософія життя» і особливо феноменологія Е. Гуссерля. Екзистенціалізм є філософським вираженням глибоких потрясінь, які спіткали західну цивілізацію у ХХ ст. Провідними представниками цієї духовної течії є: в Німеччині – М. Хайдеггер, К. Ясперс, у Франції – Ж. П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель, М. Мерло-Понті, в Іспанії – Х. Ортега-і-Гассет, в Італії – Н. Аббаньяно та ін. У центрі уваги цих мислителів були питання провини та відповідальності, рішення та вибору, ставлення людини до смерті. Основними проблемами екзистенціалізму стали: людина як унікальна істота, філософія буття, гуманізм, історія західноєвропейської цивілізації, проблема свободи та відповідальності, смерті та сенсу життя, проблема часу як характеристики людського буття.

У сучасній західній філософії виразно виявляється гуманітарно-антропологічна орієнтація. Філософська антропологія виникла як прояв загального «антропологічного повороту», що відбувався в першій чверті ХХ ст. у західноєвропейській філософії. Основними представниками цієї течії є М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен та ін. Своєрідним синтезом екзистенційної та релігійної філософії є персоналізм, що визнає особистість і її духовні цінності вищим смислом земної цивілізації. Предметом філософського дослідження в персоналізмі є творча суб'єктивність людини.

Даючи загальну характеристику західної філософії, треба зупинитися і на такому її напрямі, як релігійна філософія, для якої, як і для екзистенційної філософії, головною проблемою є проблема людського буття. Основне питання релігійної філософії – це питання про ставлення Бога до створеного ним світу й до людини і ставлення людини до Бога. Релігійна філософія дає своє вирішення онтологічних, гносеологічних, космологічних, соціальних та інших проблем і представлена різними течіями,

Католицька філософія – це сукупність існуючих у католицизмі філософських течій, таких як неотомізм, тейярдизм, неоавгустиніанство, «теологія звільнення» та інші. Найавторитетнішою течією є неотомізм як офіційна філософська доктрина Ватикану. Провідні представники цього напрямку: Е. Жільсон, Ж. Марітен, Е. Корет, Ю. М. Бохенський, К. Войтила та ін. Неотомізм базується на вченні Фоми Аквінського, центральним принципом якого є принцип гармонії віри та розуму. Неотомістським уявленням про людину і світ протистоїть учення П. Тейяра де Шардена, який претендував на

створення наукової феноменології, що синтезувала б дані науки та релігійного досвіду для розкриття смислу Всесвіту, породженням якого є людина. Початок розвитку протестантської філософської теології поклада ліберальна теологія, засновником якої був Ф. Шлейєрмахер. Розвиваючись, протестантська філософія набула різноманітних форм: «діалектична теологія», «екзистенційна теологія», «деміфологізоване християнство».

Однією з провідних течій сучасної світової філософії є позитивна філософія, яка своїм джерелом має класичний позитивізм XIX ст. і в наш час представлена неопозитивізмом та постпозитивізмом. Неопозитивізм виник у 20-х роках XX ст. і розвивався як течія, що претендувала на аналіз філософсько-методологічних проблем, висунутих у ході науково-технічної революції. Неопозитивізм як напрям включає в себе різноманітні логіко-філософські школи: 1) Віденський гурток, представниками якого були М. Шлік, О. Нейрат, Р. Карнап та ін. Основна мета цих вчень – звести філософію до логічного аналізу мови науки, а також піддати філософське і наукове знання критичному аналізу з позицій принципу верифікації, сформульованого М. Шліком. Методологічні проблеми, висунуті представниками Віденського гуртка, сприяли виробленню адекватних уявлень про науку, розвитку філософії науки. 2) Львівсько-Варшавська школа – одна з шкіл аналітичної філософії, представлена такими мислителями, як К. Айдукевич, Я. Лукасевич, А. Тарський та ін. 3) Філософія лінгвістичного аналізу відмовляється від жорстких логічних вимог, вважаючи, що об'єктом аналізу має виступати природна мова. 4) Загальна семантика.

Неопозитивізм, досліджуючи широке коло методологічних проблем, сприяв розвитку філософії науки – напряму, що досліджує характеристики науково-пізнавальної діяльності. У 1960 – 1970 рр. під впливом ідей К. Поппера склалась течія постпозитивізму, який є етапом у розвитку філософії науки. Основні його представники: Т. Кун, І. Лакатос, С. Тулмін, Д. Агассі, П. Фейєрабенд та ін.

У середині XX ст. в європейській філософії сформувалась течія, яка дістала назву структуралізм. Його основні представники: К. Леві-Стросс, Ж. Лакан, М. Фуко, Р. Барт та ін. Структуралізм – це загальна назва ряду напрямів у соціогуманітарному пізнанні, пов'язаних із виявленням структури, тобто сукупності відношень між елементами цілого, що зберігають свою сталість у ході різних перетворень і змін. Пошук структур відбувається в різних сферах культури. Постструктуралізм – це загальна назва ряду підходів у філософії та соціогуманітарному пізнанні, що склалися в основному у Франції. Головними його представниками є: Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж. Бодріяр, Ж. Ф. Ліотар та ін.

Ще одна філософська течія, яку слід розглянути у зв'язку з проблемою знання, мови, розуміння — це герменевтика, учення про розуміння і тлумачення текстів та інших проявів думки. Основними представниками герменевтики є Г. Г. Гадамер, К. Апель, П. Рікер та ін.

Філософія глобальних проблем (А. Печчеї, Д. Форрестер та ін.) породжена процесами глобалізації життєдіяльності сучасної цивілізації й апелює до становлення глобальної свідомості як вирішального суб'єктивного фактора

майбутнього світового розвитку. Філософія техніки – напрям філософсько-методологічних і світоглядних досліджень феномена техніки в сучасному світі, що поширився в Європі, Північній Америці та в Японії.

Сучасна філософія вступає в постнекласичний період розвитку, зумовлений кардинальними цивілізаційними зрушеннями на межі тисячоліть – становленням інформаційного і високотехнологічного суспільств, екологічною, демографічною, антропологічною кризами, техногенними катастрофами тощо.

Основні поняття: діалектичний та історичний матеріалізм, суспільно-економічна формація, практика, відчуження, комунізм, ірраціоналізм, воля, екзистенція, життя, позитивізм, верифікація, герменевтика, постмодернізм.

Література:

Енгельс Ф. Стара передмова до «Анти-Дюринга». Про діалектику // Маркс К., Енгельс Ф. Тв., 2-ге вид., – Т. 20.

Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Тв., 2-ге вид., – Т. 21.

Ильенков Э. В. Маркс и Западный мир // Ильенков Э. В. Философия и культура. – М., 1991.

Кьеркегор С. Страх и трепет. – М., 1993.

Маркс К. Тези про Фейєрбаха // Маркс К., Енгельс Ф. Тв., 2-ге вид., – Т. 3.

Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // Маркс К., Енгельс Ф. Тв., 2-не вид., – Т. 13.

Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Розділ 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Тв., 2-ге вид., – Т. 3.

Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990.

Маркузе Г. Одномерный человек. – М., 1994.

Перри Андерсон. Размышление о западном марксизме. – М., 1991.

Проблема человека в Западной философии. – М., 1988.

Фрейд З. Введение в психоанализ. – М., 1991.

Фромм Е. Душа человека. – М., 1992.

Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987.

Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977.

Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1985.

Фейєрабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986.

Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Вибрані твори. – К., 2001.

Шопенгауєр А. Свобода воли и нравственность. – М., 1992.

Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 1. – М., 1993.

Современная Западная философия. Словарь. – М., 1991.

Філософія: Навчальний посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 1997. Темі: 2, 3.

Філософія: Підручник для вузів / За ред. Г. А. Заїченка. – К., 1995. – Розділи 2, 4.

Філософія: Курс лекцій /Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К., 1993. – Лекції 8,9.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте основні принципи матеріалістичного розуміння історії.
2. У чому полягає суть діалектичного матеріалізму?
3. Розкрийте зміст основних змін у парадигмі філософського мислення при переході від класичної філософії до некласичної.
4. Розгляньте тлумачення поняття «свобода» у філософії екзистенціалізму.
5. Поясніть, що таке «протестантська етика».
6. Порівняйте основні ідеї неопозитивізму та постпозитивізму.
7. Визначте основні ідеї філософської антропології ХХ ст.
8. Розкрийте філософські позиції неотомізму.
9. Порівняйте провідні ідеї фрейдизму та неофрейдизму.
10. Що таке філософський постмодерн? Розгляньте його основні принципи.

Тема 8. Розвиток філософської думки в Україні і Росії

У розвитку української філософії можна виділити принаймні три головних періоди, що відзначалися своєрідністю існування української філософської думки впродовж її багатовікової історії.

Перший період історії української філософії припадає на час існування Київської Русі. Саме в межах киево-руської культури склався притаманний українській духовній традиції тип мислення, що не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. Цей період охоплює час, починаючи з ХІ ст. (найбільш ранньою оригінальною пам'яткою цієї доби, що збереглася до наших днів, вважають «Слово про закон та благодать» Іларіона), і триває до середини ХІV ст. і навіть ХV ст.

Філософська думка цього періоду відображає греко-слов'янський, християнський тип культури з притаманним йому акцентом на проблему «людина – Бог», крізь призму якої здійснюється осмислення граничних підстав людського існування. У ній переважають проблеми, пов'язані з усвідомленням сутності людини та філософсько-історичні питання. Тоді філософія ще не виокремилась у відносно самостійну сферу теоретичного освоєння світу.

Другий період, який пов'язаний з часом козаччини, ознаменований значним розвитком культури, що припадає на добу ХVІ – ХVІІІ ст. У ХVІ ст. в Україні запроваджується масове книгодрукування, розгортається діяльність Острозького центру. На ХVІІ ст. припадає час діяльності братств, заснування Києво-Могилянської академії. Українська культура бароко зумовлює спрямування філософської думки цієї доби. У філософії акцент переноситься на проблему «людина – Всесвіт»: поряд із питаннями етики і філософії історії важливе місце відводиться діалектиці, логіці, метафізиці, натурфілософії.

Поширення ідей європейського Відродження та Просвітництва в Україні відбувалося в умовах наростання соціального, національного та релігійного гніту, посилення інтересу до рідної культури, історії, мови, пробудження національної свідомості, що обумовило його особливості. Ю. Дрогобич,

П. Русин, С. Оріховський, Г. Смотрицький, П. Могила, І. Галятовський, Л. Баранович, І. Вишенський у формі релігійної полеміки відображали боротьбу українського народу за своє соціальне та національне визволення, проголошували ідеї політичних свобод, патріотизму, служіння спільному благу, соціальної справедливості.

У цей час відбувається формування професійної філософії як специфічної сфери теоретичного мислення. Найвизраźнішим виявом цього є філософія професорів Києво-Могилянської академії. Учені академії І. Гізель, М. Козачинський, Г. Кониський, Ф. Прокопович, С. Яворський розвивали науково-просвітні ідеї, розробляли гуманістичне вчення про людину, природне право та суспільний договір, відстоювали раціонально-логічними засобами православне віровчення. Вершиною філософської думки в Україні в цей період постає філософія Григорія Сковороди. Великий мислитель, просвітитель, гуманіст і свободолюбець Г. Сковорода розробляв етичне вчення, серцевиною якого була проблема людини, її внутрішнього світу і морального вдосконалення. Від нього виводиться філософський напрям, який був розвинутий П. Юркевичем і отримав назву філософії серця, що справила помітний вплив на філософську думку інших країн.

Третій період, який хронологічно охоплює ХІХ – першу третину ХХ ст., позначений тим, що у філософському житті визначальну роль відіграє течія, сформована в межах культури романтизму. Завдяки їй у філософії постає проблема «людина – нація» і започатковується розробка філософії національної ідеї. У межах романтичного типу культури протягом ХІХ ст. значною мірою розвивається і професійно-філософське знання, найбільш яскраво представлене у філософії П. Юркевича. Але особливості розвитку філософії України в цей період визначає здебільшого не професійна філософія. Вони, передусім, зумовнюються зв'язком філософії з художньою літературою, наукою, політичною та релігійною думкою.

Російська релігійна філософія, яка поєднувала християнський платонізм, шеллінгіанство і містику, розглядала православне віровчення як розуміння всезагального буття і російської ментальності (В. Соловйов, П. Флоренський); розвивала в руслі релігійного екзистенціалізму філософію особи і свободи (М. Бердяєв). Концепція соціальних і демократичних перетворень була провідною у творчості українських гуманістів і демократів середини ХІХ – початку ХХ ст. Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, учених-суспільствознавців М. Костомарова, О. Потебні, М. Драгоманова, М. Грушевського, які розвивали ідеї соціальної і політичної свободи, національного визволення, соціальної справедливості і рівності, провідної ролі трудового народу в суспільно-історичному поступі, піднесення національної самосвідомості й розвитку національної культури та освіти.

Наступним періодом в історії України є 20 – 80-ті роки ХХ ст., позначені існуванням України в складі СРСР. Буття української культури у ХХ ст. виявляється у двох напрямках. Один визначався умовами існування України в межах тоталітарної, багатонаціональної держави. Другий – складним і неоднозначним за соціально-економічними, культурними, психологічними та

політичними наслідками життям емігрантів, відірваних від своєї Батьківщини. Таким є в найзагальніших рисах соціально-культурне тло, що визначало особливості існування філософської думки українського народу мало не до кінця ХХ ст.

Однією з найяскравіших ліній в історії української філософської думки є «філософія серця» – учення, що спирається на біблійну традицію ототожнювати духовну реальність із серцем. Філософсько-антропологічна концепція «серця» як серцевини людського буття і визначальної основи людини ґрунтується на традиціях християнської філософії, що поєдналися із своєрідним менталітетом представників східнослов'янської культури. Найвизначнішим українським філософом ХVIII ст., у творчості якого ця тема займала центральне місце, був самобутній мислитель Г. С. Сковорода.

В основі філософії Г. Сковороди лежить теорія дwonатурності всього сущого. Усе існуюче має дві «натури» – видиму, зовнішню, матеріальну, що дана людині у відчуттях, і невидиму, внутрішню, духовну, що доступна зосередженому, проникливому спогляданню. Первинною, головною є духовна природа речей як їх форма, ідея. Учення Сковороди у багатьох відношеннях мало антропоцентричний характер – його головним ядром була людина і людське буття. Сутність людини, істинно людське і високоморальне визначається її внутрішньою природою, духовністю. Ідея «внутрішньої людини» виражається у Сковороди через поняття «серця», що розглядається як духовний центр почуттєво-інтелектуального життя особистості, в ньому інтегруються почуття, мислення, воля; цей глибинний центр особистості є потаємним, сокровенним і непроникним для людських очей. У такому розумінні «серце» конституює саму особистість, визначає її істинну суть і духовну цінність. Щастя дістається через самопізнання – осягнення власного духовного осереддя, через розпізнання «спорідненості» людини певному типові діяльності і самовдосконалення.

Ідейним спадкоємцем Г. Сковороди в розробці теми «серця» став П. Д. Юркевич. У класичній роботі Юркевича «Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия» ця тема отримує всебічне обґрунтування та аргументацію, оформляється в розгорнуту філософсько-антропологічну концепцію. Ідеї «філософії серця» Юркевич розвиває також у інших своїх працях – «Из науки о человеческом духе», «Мир с ближними как условие христианского общежития», в «Ідеї» та ін. В концепції Юркевича охоплюється і осмислюється широке коло проблем духовного життя людини. Продовжувачем «філософії серця» став В. В. Зеньковський, також представник київського осереддя філософської думки. Проблеми, підняті у «філософії серця», питання емоційно-почуттєвої культури людини – «культури серця» займали значне місце в суспільно-політичній, філософській думці та українській літературі ХІХ – поч. ХХ ст. Вони знайшли відображення у творчості М. Н. Гоголя, І. С. Нечуя-Левицького, П. О. Куліша, М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка, Лесі Українки та інших письменників і мислителів.

Яскраве, видатне продовження і розвиток ідеї «філософії серця» отримали в російській філософській думці, осередком якої був Московський університет. В. Соловйов, філософські погляди якого сформувались під значним впливом П. Д. Юркевича, у своїй творчості розвиває деякі ідеї його метафізичної концепції. У традиційно-християнському плані розгортає «філософію серця» Б. П. Вишеславцев. Серед західних мислителів Вишеславцев відмічає зв'язок «філософії серця» з ідеями М. Шелера і Б. Паскаля. Глибоко і всебічно розвивали теми «філософії серця» С. Л. Франк та І. О. Льїн – ідеї, намічені попередниками, повно і до кінця розгортаються у їхній творчості.

У розвитку «філософії серця» відмічається тенденція до поступового зміщення її «центру ваги» у сферу соціального буття: від проблем внутрішнього світу, духовного розвитку і самовдосконалення особистості – до соціально-філософської, культурно-історичної, суспільно-політичної проблематики, від православно-християнського вчення – до соціально-етичної філософії, осмислення духовних основ індивідуального і соціального буття людини. Цю лінію можна прослідкувати й у творчості окремих мислителів, і також в історичному плані.

З «філософією серця» так чи інакше пов'язана творчість найглибших російських мислителів, письменників і філософів. Темі, ідеї, мотиви «філософії серця» розвиваються, відображаються, відгукуються в російській літературі і поезії – у Достоевського, Толстого, Лескова, Тютчева, Блока та ін., у філософських ученнях М. О. Бердяєва, Г. Г. Шпета, С. М. і Є. М. Трубецьких, Л. І. Шестова, М. О. Лосского та ін.

«Філософія серця» співзвучна національному духові, виражає духовну сутність народу, її ідеї знайшли своє продовження в сучасній філософській думці і значно вплинули на її розвиток.

Основні поняття: кордоцентризм, антеїзм, барокальність, естетизм, братські школи, споріднена праця, філософія серця, філософія національної ідеї.

Література:

Філософія: Навчальний посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 1997. – Тема 4.

Філософія: Підручник для вузів / За ред. Г. А. Заїченка. – К., 1995.

Філософія: Курс лекцій / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К., 1993. – Лекції 10, 11, 12.

Горський В. С. Історія української філософії. – К., 2002.

Іванько І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. – К., 1983.

Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. – К., 2001.

Юркевич П. Д. Философские произведения. – М., 1990.

Сковорода Г. Зібрання творів у 2-х тт. – Т.1. – К., 1973.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть зміст основних особливостей української філософії: естетизму, кордоцентризму, антеїзму, барокальності, схильності до життєвої настанови та морального повчання.
2. Поясніть, чим була зумовлена змістовна спрямованість філософської думки Київської Русі.
3. Визначте, що було спільного та відмінного в ідеях західноєвропейського та українського гуманізму.
4. Охарактеризуйте роль братських шкіл у розвитку освіти і філософії в Україні.
5. Розкрийте зміст основних філософських ідей Г. Сковороди та поясніть, у чому саме полягає їхня оригінальність.
6. Розкрийте суть, джерела й основні ідеї української «філософії серця».
7. Розгляньте філософські ідеї П. Д. Юркевича та його вплив на подальший розвиток філософської думки.
8. Визначте, як вплинули ідеї німецької класичної філософії на розвиток української філософської думки XIX ст.
9. Поясніть взаємозв'язок розвитку філософії, літератури та громадсько-політичних рухів в українській духовній культурі.
10. Розкрийте головні особливості розвитку української філософії у XX ст.

Змістовний модуль III. Філософське осмислення людини і світу (онтологія, філософська антропологія, гносеологія)

Тема 9. Філософське розуміння світу

Предметом філософії виступає світ у цілому (природа, суспільство і мислення) у своїх найзагальніших закономірностях, що розглядається під кутом зору суб'єкт-об'єктного відношення. Іншими словами, предметом філософії виступає відношення «людина – світ».

Світ – це все те, що оточує людину, і те, що є всередині неї. Поняття «світ» має конкретно історичний зміст, що визначається станом культури, науки, техніки, матеріального виробництва, суспільних відносин, природи. Чим більше розвинуті форми діяльності людини і продуктивні сили суспільства, тим ширше і різноманітніше бачиться світ людиною, тим більше цей світ олюднюється. Разом з тим і сама людина своїм розвитком у процесі своєї діяльності зобов'язана світові. Тому світ – це єдність об'єктивної дійсності і дійсності людських сутнісних сил, які мають конкретно-історичний характер.

Виникнення і розвиток поняття «світ» пов'язані з практичним виділенням людини з природи. Людина у вигляді організованої спільності своєю діяльністю відділяє від природи певний масив, формує його практично і духовно відповідно до своїх цілей, потреб, ідеалів. Ця олюднена природа і є справжній «світ людини», узгоджений з людиною – людиномірний, доцільний, відповідний її цілям, якостям, здібностям, практичним і духовним

можливостям. Людський світ виступає як система предметних утілень людської сутності, що розвивається в процесі історії.

Таким чином, людина в процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на світ свого буття. Світ – це єдність природної та суспільної дійсності, що зумовлена практичною діяльністю людини. Існування, життя в цьому світі, його освоєння вимагає вироблення у людини специфічної структури свідомості – світогляду.

З розвитком людської діяльності, ускладненням суспільних відносин і зв'язків зміст поняття «світ» поглиблюється, збагачується, а його межі розширюються. Межа буття світу існує як рухлива границя практичної взаємодії суб'єкта і об'єкта, що задана способом практичного впорядкування світу навколо людини. Межі світу є історично змінними і визначаються практично-духовними можливостями людини зробити навколишню дійсність освоєною, своєю.

Світ є соціалізована предметна дійсність, організована в певний «світопорядок», що підлягає не тільки природним, й суспільно-практичним закономірностям. Центральну частину поняття «світ» становить система соціальних зв'язків і відносин, у яких людина здійснює свою життєдіяльність. До змісту людського світу належить і її духовне життя, продукти духовної діяльності.

Визначальними категоріальними характеристиками світу є цілісність, універсальність, саморозвиток, конкретна всезагальність. Фундаментальною характеристикою світу є те, що він становить смислову сітку явищ, систему смисложиттєвих реальностей. Категорія «світ» фіксує сферу відношень буття – відношення людини до світу, людини до іншої людини і до самої себе.

Розрізняють матеріальний і духовний, об'єктивний і суб'єктивний світи. Природний світ доповнюється соціальними світами (олюднена природа, техніка). Духовно-практичне освоєння світу вирізняє такі форми його існування, як життєвий світ, світ повсякденного буття, світ культури, світ символів та інше.

Проблема буття є однією з найдавніших тем філософських роздумів. За традицією у філософії XX ст. філософськими науками про буття є метафізика й онтологія. Метафізика – філософське вчення про надчуттєві принципи та першооснови буття, вона розглядає найперші позачуттєві та позафізичні засади буття, шукає коренів буття. Онтологія – філософське вчення про буття як таке, вивчає прояви буття, те, яким воно постає перед людиною та осмислюється нею, розглядає види, рівні, форми буття. Онтологія вивчає основи всього сущого: матерію, рух, розвиток, простір, час, необхідність, причинність та ін.

Проблема буття – це проблема сутності всього існуючого, а також проблема єдності світу як цілого. Проблема єдності світу вирішувалася в історії філософії на основі різних поглядів. Залежно від цього виділяють різні типи онтології: матеріалізм та ідеалізм; монізм, дуалізм і плюралізм.

Поняття буття є вихідним у філософії. Воно має найширший, граничний ступінь узагальнення. Буття – це все те, що є, що існує. Але в цій категорії філософія фіксує не лише існування світу, а більш складний зв'язок

узагального характеру між предметами та явищами світу. У категорії «буття» здійснюється інтеграція основних ідей про світ як ціле: світ є, існує як безмежна та немінуча цілісність. Цілісний світ – це всезагальна єдність, яка включає в себе різноманітну конкретність і цілісність речей, процесів, станів, організмів, структур, систем, людських індивідів та інше. За традицією їх називають сущими, а світ у цілому – сущим. Кожне суще унікальне, неповторне у його внутрішніх і зовнішніх умовах існування.

Поняття «буття» постає як абстракція гранично високого рівня, що має фіксувати певні характеристики світу і певні ознаки, за якими можна було б відрізнити буття від небуття. Умовою визначення буття як гранично широкої категорії є зіставлення його з небуттям. Небуття – це заперечення буття, несуще. У реальному життєвому досвіді ми ніде й ніколи безпосередньо не стикаємося із небуттям як таким. Небуття постає перед нами як знищення, зникнення, перетворення, зміни матеріальних форм чи природних явищ. Буття та небуття у поєднанні утворюють сторони чи моменти становлення, в якому щось виникає і щось зникає, отже, міститься подвійний перехід буття в небуття і навпаки. У цьому виявляється діалектика становлення, характерна для античного світогляду.

Для людини питання про буття органічно поєднане з питанням про смерть. Тому поняття буття є основоположним у процесі смислоутворення – виконує смислотворчу функцію: людина намагається досягнути сенсу буття. Буття постає для людини як вища універсальна цінність.

У сучасній науковій картині світу: 1) буття динамічне, змінне, рухоме; 2) буття системно-ієрархічне; 3) буття багаторівневе, включає в себе мікропроцеси, макропроцеси, мегапроцеси, у яких діють свої особливі закони, тенденції, якісні характеристики; 4) буття еволюційне; 5) взаємозв'язок, єдність суб'єкта і об'єкта – людина як суб'єкт постає органічною часткою світу як об'єкта.

Основні категорії онтології: буття, субстанція, матерія, час, простір, рух, матеріальне, ідеальне, свідомість, дух та інше.

Онтологія дає знання про сутність буття світу, про фундаментальні властивості, форми і способи існування Всесвіту в діалектичній єдності з його духовним осягненням. Виділяють два принципово відмінні статуси буттєвих процесів: матеріальне (або матеріально-чуттєве) та духовне буття. Матеріальне буття характеризується множинністю, подільністю, просторовістю, наявністю маси, опору матеріалу та силових взаємодій. Духовне буття позапросторове, рефлексивне (прозоре для себе самого), ідеальне, цілісне, динамічне. Але за всіх відмінностей у статусах матеріального та духовного (ідеального) буття все ж постає як єдине та взаємопов'язане. Отже, філософія розглядає буття не лише у його матеріальних проявах, а й у єдності з його духовним осягненням.

Можна виділити такі сфери буття: природа (жива і нежива), суспільство, свідомість. Основні форми буття: 1) буття речей (тіл) і процесів, 2) буття людини, 3) буття духовного (ідеального), що включає індивідуальне духовне та об'єктивоване духовне, 4) буття соціального (індивідуальне буття людини в суспільстві та буття соціумів, спільнот).

Світ, у якому ми живемо – це матеріальний світ. Він містить предмети, процеси, що перетворюються один в одного, виникають і зникають, відображаються у людській свідомості та існують незалежно від неї. Уся ця різноманітність складає матеріальну дійсність. Матерія – це об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі та русі, пізнаване людиною. Як філософська категорія матерія означає об'єктивну реальність, що дана людині у відчуттях, відображається ними, але існує незалежно від них та від людської свідомості. Матерія визначає найбільш суттєві властивості об'єктивно – реального буття світу: цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість та інше.

Найважливішим атрибутом матерії, способом її існування є рух. Джерелом руху виступає сама матерія. Матерії притаманна здатність до саморуху. Рух виявляється у багатьох формах. Кожному рівню організації матерії (нежива природа, жива природа, суспільство) притаманна своя різноманітність форм руху. Основні форми руху: механічний, фізичний хімічний, біологічний, соціальний. Матерії притаманна також здатність до розвитку і саморозвитку. Розвиток як самоперехід від старого до нового – є універсальною властивістю Всесвіту.

Рухома матерія існує в просторі і часі. Простір і час – це філософські категорії, які відображають основні форми існування матерії. Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Простір виступає найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурованістю та іншими ознаками. Час – це форма розвитку змісту об'єктивної реальності, внутрішня міра його існування та самознищення. Час як форма існування матерії характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами, темпами та ін. Єдність простору та часу називають просторово-часовим континуумом. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний, художній, філософський зміст простору і часу.

Основні поняття: світ, метафізика, онтологія, буття, небуття, субстанція, матерія, рух, простір, час, розвиток, матеріальне, ідеальне, свідомість, дух.

Література:

Доброхотов А. Л. Категорія бытия в классической Западновропейской философии. – М., 1986.

Корет Е. Основы метафизики. – К., 1998.

Молчанов Ю. Б. Четыре концепции времени в философии и физике. – М., 1977.

Пространство и время. – К., 1984.

Трубников Н. И. Время человеческого бытия. – М., 1987.

Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993.

Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 2000. – Тема 5.

Філософія: Підручник / Бичко І. В. – К., 2001. – Лекції 13, 14, 15.

Філософський енциклопедичний словник . – К., 2002.

Завдання для самостійної роботи

1. Назвіть основні типи онтології.
2. Визначте вихідні принципи теорії буття.
3. Опишіть рівні та форми виявлення буття.
4. Охарактеризуйте основні філософські уявлення про матерію.
5. Проаналізуйте, що таке рух і розвиток.
6. Обґрунтуйте, у чому полягає проблема єдності матерії, руху, простору і часу.
7. Розкрийте основні характеристики людського світу.

Тема 10. Онтологія і діалектика

Діалектика є сучасною загальною теорією розвитку всього суцього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях і принципах. Діалектика – це філософське вчення про універсальні, всезагальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Діалектика стверджує об'єктивну суперечливість буття, пізнання, людської діяльності і спілкування. Діалектика – це не тільки вчення, теорія, а й метод, методологія – оскільки дає спосіб пізнання, осмислення світу. Розрізняють діалектику природи, суспільного життя, пізнання, об'єктивну і суб'єктивну діалектику і т. д.

Різноманітність підходів до проблеми суперечливості породжує різні історичні форми діалектики, діалектику окремих філософських напрямів і шкіл, мислителів. Діалектика як метод зароджується в античній філософії. Це – споглядальна діалектика, у якій стверджується ідея становлення, зміни. У період Середньовіччя та Відродження діалектика розробляється на різних світоглядних ідеях. У Новий час утверджується ідея розвитку, еволюції – стосовно мислення, природи і суспільства. Г. Гегель створив найбільшу і найрозгалуженішу в історії філософської думки діалектико-ідеалістичну систему, в якій сформував основні принципи та категорії діалектики. Складовою частиною марксистської філософії є матеріалістична діалектика, що включає об'єктивну і суб'єктивну діалектику. У ХХ ст. формується екзистенційна, негативна діалектика (К. Ясперс, Ж. П. Сартр, Т. Адорно та ін.).

З позицій діалектичного мислення світ розглядається в цілісності, єдності і всесторонньо. Діалектичне мислення усвідомлюється сьогодні як загальнолюдська цінність, його значення зростає в усіх сферах людської діяльності.

Історично склалися у філософії дві альтернативні концепції – метафізика і діалектика. Вони є протилежними за рядом важливих, фундаментальних начал: розумінням джерела руху, розвитку, зміни; механізму переходу від старого до нового; спрямованості розвитку; за розумінням суті пізнання і за стилем самого мислення, за побудовою наукової картини світу. Альтернативами діалектики вважають також софістику, еклектику, догматизм і релятивізм.

Структуру діалектичної теорії складають принципи, категорії та закони.

Принцип – це вихідна ідея, фундаментальне положення, начало, що лежить в основі певної теорії, учення концепції. Основні принципи діалектики: принцип усезагального, універсального зв'язку; принцип розвитку; принцип

суперечливості буття і процесу його пізнання; принцип заперечення і спадкоємності в розвитку; принцип перервності і неперервності розвитку. На цих принципах ґрунтується основні закони діалектики і категоріальні зв'язки.

У категоріях діалектики знаходять відображення найбільш загальні суттєві ознаки, зв'язки, властивості, відношення речей, що мають місце в об'єктивній дійсності. Основними категоріями діалектики є такі поняття, як зв'язок, взаємодія, відношення, кількість, якість, властивість, міра, стрибок, відмінність, суперечність, протилежність, антагонізм, заперечення тощо. Крім того, виділяються співвідносні категорії, що органічно, необхідно і закономірно пов'язані одна з одною, передбачають одна одну в процесі пізнання. До таких категорій відносять: сутність і явище, форму і зміст, можливість і дійсність, ціле і частину, причину і наслідок, необхідність і випадковість, одичинне, особливе і загальне та інші.

Закон – це суттєве відношення, зв'язок між сутностями, який є об'єктивним, необхідним, повторюваним, загальним, внутрішнім, суттєвим. Можна виділити три групи законів: 1) окремі закони, притаманні певним формам руху матерії (закони механіки, хімії, біології тощо); 2) особливі закони, притаманні усім або багатьом формам руху матерії (закони математики, кібернетики, синергетики); 3) загальні, універсальні закони (закони діалектики). Крім того, розрізняють закони природи і закони суспільства.

Діалектика опирається на три основні, універсальні закони: закон єдності та боротьби протилежностей, закон взаємного переходу кількісних змін у якісні та закон заперечення заперечення. Універсальність цих законів полягає в тому, що вони діють у природі, суспільстві і пізнанні, розкривають сутність розвитку, його джерело, механізм переходу від старого до нового, зв'язки нового зі старим. Закони діалектики виступають також принципами мислення.

Закон єдності та боротьби протилежностей опирається на принцип суперечливості буття і процесу його пізнання. Цей закон розкриває джерело розвитку і механізм дії будь-якої діалектичної закономірності. Фундаментальне особливість об'єктивної дійсності – це те, що всі її предмети, тенденції, сторони, що борються і взаємодіють між собою. Суперечність, за Гегелем, є взаємодія, взаємозумовленість протилежностей. Суперечність виступає джерелом і рушійною силою розвитку.

Закон переходу кількісних змін у якісні розкриває внутрішній механізм розвитку, руху і зміни всього суцього. Зміст закону конкретизується і виявляється через ряд категорій: якість, кількість, властивість, міра, стрибок. Кожний процес переходу кількісних змін у якісні означає водночас перехід якісних змін у нові кількісні. Єдність, взаємозв'язок і взаємозалежність якості і кількості виражено в понятті міри. Діалектичний стрибок означає перехід від старої якості до нової, переривання поступовості у розвитку.

Закон заперечення заперечення відображає об'єктивний, закономірний зв'язок, спадкоємність між тим, що заперечується, і тим, що заперечує. Цей закон розкриває поступальний характер розвитку, його спрямованість. Логічною схемою цього закону є Гегелівська «тріада»: теза – антитеза – синтез. Основою діалектичного заперечення є суперечність. Це єдність

протилежностей, момент зв'язку старого і нового, відмова від першого зі збереженням того, що необхідне для розвитку другого. Діалектичне заперечення включає спадкоємність позитивного змісту об'єкта і відкидання змісту, що вичерпав себе. Цей закон характеризує синтетичний момент розвитку – синтез протилежних моментів і перехід на вищий рівень розвитку.

Усі ці три закони діалектики діють разом і проявляються в кожному акті розвитку.

Основні поняття: діалектика, метод, метафізика, еkleктика, софістика, догматизм, релятивізм, зв'язок, взаємодія, відношення, відмінність, суперечність, протилежність, антагонізм, закон, принцип, категорії, властивість, якість, кількість, міра, стрибок, заперечення, сутність і явище, форма і зміст, причина і наслідок, можливість і дійсність, ціле і частина, необхідність і випадковість, одиничне, особливе і загальне.

Література:

Гегель Г.В.Ф. Наука логіки. В 3-х томах. – Т. 1. Учення о бытии; Т. 2. Учення о сущности. – М., 1970.

Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 20

История античной диалектики. – М., 1972.

Кант И. Критика чистого разума. – М., 1964. – Т. 3.

Категории диалектики, их развитие и функции. – К., 1980.

Трубицков Н.И. Время человеческого бытия. – М., 1987.

Філософія: Навчальний посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 1997. – Тема 7.

Філософія: Підручник для вузів / За ред. Г. А. Заїченка. – К., 1995.

Філософія: Курс лекцій / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К., 1993.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте альтернативи діалектики.
2. Обґрунтуйте відмінність понять «закон» і «закономірність».
3. Розгляньте проблему класифікації законів.
4. Розкрийте філософський зміст понять «якість», «кількість», «міра».
5. Визначте зміст понять «еволюція» та «революція».
6. Розгляньте основні види суперечностей.
7. Розкрийте особливості діалектичного заперечення.

Тема 11. Людина як предмет філософської рефлексії

Розділ філософії, в якому вивчається сутність та специфічна природа людини, осмислюються проблеми людського буття, відношення людини до природи, суспільства та самої себе, проблеми походження людини, соціальні та метафізичні основи її існування, – має назву філософської антропології.

В осмисленні людини і людського буття можна виділити три основних підходи: релігійний, філософський і науковий. Історично ж першою

світоглядною формою осягнення людини та її місця у світі були міфологічні уявлення. У філософії вперше ідеї, концепції, вчення про людину свідомо і виразно позначені в сократо-платонівській школі; тому із Сократа, який відкинув натурфілософію і звернувся до дослідження людини, бере свій початок антропологічна проблематика. В історії світової філософії можна простежити різні світоглядні установки – залежно від тих чи інших вихідних пріоритетних постулатів. Таким чином виділяють основні історичні типи філософських учень про людину: космоцентризм, теоцентризм, соціоцентризм (культуроцентризм), антропоцентризм. Крім того, існують раціоналістичні та ірраціоналістичні, моністичні та комплексні концепції людини. Ці різні підходи та вчення не завжди існують в ідеальному вираженні – вони доповнюють одне одного і часто зближуються у виробленні спільних позицій.

Поняття «філософська антропологія» має як більш широке, так і вужче значення і сфери застосування. У широкому розумінні філософська антропологія охоплює будь-які філософсько-людинознавчі пошуки – про природу і сутність людини, про критерії «людськості» в усіх сферах життя, про взаємозв'язок людини і світу, фундаментальні характеристики та основні феномени людського буття, про вселюдське та індивідуально-унікальне в людині, про людське призначення і можливості людського самоздійснення.

Поступово філософська антропологія формується як самостійна сфера філософського знання, фундаментальна філософська наука. Ідея спеціального виділення власне антропологічних досліджень з'явилася в період Нового часу – у XVII-XVIII ст. Одним з основоположників цієї установки був Іммануїл Кант. Він виділив найважливіше питання, на яке повинна відповісти філософія, і це питання: «Що таке людина?» І. Кант сформував думку про те, що людина, як унікальна істога є окремим, особливим, захоплюючим і загадковим предметом філософствування, для якого потрібні самостійні, нетривіальні засоби і підходи. У такому значенні філософська антропологія постає поряд із традиційними сферами філософського знання – логікою, теорією пізнання, етикою, естетикою, історією філософії.

Вужчий зміст філософської антропології склався у XX ст. Так у 20-х роках почали називати окремий філософський напрямок, течію в західно-європейській філософії (переважно німецькій), що представлена такими мислителями, як М. Шелер, А. Гелен, Х. Плеснер. Праці Макса Шелера започаткували філософську антропологію як спеціальну галузь знання, головне завдання якої полягає у створенні цілісного вчення про людину, що об'єднало б найрізноманітніші антропологічні концепції, наявні у європейській культурі.

У середині XX ст. все повніше почала усвідомлюватись потреба в особливій антропологічній установці, у виробленні такого стилю мислення, яке первинно починалось би з людини і притримувалось би чисто антропологічних принципів у осягненні реальності. Філософська антропологія набуває значення особливого методу мислення, вихідним пунктом якого є людина в конкретній ситуації – історичній, соціальній, екзистенційній, психологічній. Таким чином, можна окреслити деякі різновиди філософської антропології: соціальна

антропологія, структурна антропологія, культурна антропологія, політична антропологія, педагогічна антропологія, релігійна антропологія та інші.

Людина є унікальним та універсальним феноменом у світі. Феноменальність людини полягає у її неповторності, своєрідності, відмінностях від інших живих істот, що виражаються в особливій тілесній організації, наявності свідомості, душі, духовності, у суспільному характері існування та діяльному відношенні до світу. Значною мірою особливе становище людини у світі пов'язане з її біологічною неспеціалізованістю та універсальністю. Неспеціалізованість виступає як неповнота і фундаментальна перевага людської природи – це означає, що в будову людського організму не закладена програма способу життя та життєвих здійснень людини. Людина, таким чином, наділена свободою, є істотою вільною та універсальною, незапрограмованою.

Унікальність людської природи визначається тим, що вона формується не тільки в результаті біологічної еволюції, а й у ході соціально-історичного процесу. Антропосоціогенез – це процес природного формування та суспільного розвитку людини, утворення суспільства і становлення людського світу. Антропогенез включає в себе не лише формування людини як біологічного виду, а й становлення людської сутності, людської суб'єктивності, того, що «виділяє» людину з природи, та людської соціальності. Науково-філософське пояснення походження людини опирається на еволюційну гіпотезу, за якою людина має природну, земну передісторію. Теорія еволюції, яка ґрунтується на вченні Ч. Дарвіна, доводить, що людина є останньою найдосконалішою ланкою в ланцюгу розвитку живих істот і має спільних предків з людиноподібними мавпами. Еволюція анатомо-фізіологічної будови тварин створює передумови для переходу до анатомо-фізіологічної будови людини з її вертикальним положенням тіла, спеціалізацією форм і функцій рук, головного мозку, голосового апарату, органів чуття тощо.

Особливого значення у становленні людини набуває виготовлення штучних знарядь праці, які компенсують біологічну неповноту людської природи. Формування опосередкованої знаряддевої діяльності зумовлює розвиток свідомості та пізнавальних можливостей людини. Праця виступає як співпраця, як розподілена, скоординована сукупна діяльність, що виконує головним чином соціально-утворюючу функцію. Людське начало і спосіб людського буття формуються як нова соціальна реальність, що включає індивідів, їхні відношення та мову. Конститутивними факторами соціальності є колективність, праця та свідомість. Людська природа потребує соціального середовища існування, тільки в ньому гарантоване виживання та адекватний розвиток людини. Соціальне середовище набуває для людської природи біологічного значення. У процесі антропогенезу відбувається «одомашнення» людини – вона відривається від впливу природного середовища, відділяється від природи світом своєї культури – предметним, соціалізованим, доцільним світом, що створений самою людиною. Людська життєдіяльність характеризується подоланням природних меж біологічного існування.

Поняття «природа людини» означає стійкі, незмінні риси і властивості Homo sapiens як живої істоти – її соціальні, біологічні та психологічні якості,

притаманні людині завжди і в усі часи. Людська природа є водночас незмінною і змінною – з одного боку, вона зберігає свою внутрішню стабільність і єдність протягом тисяч років, а з іншого – людська природа пластична, мобільна, не фіксована, здатна до нескінченного перетворення. Тому їй неможливо звести до переліку певних ознак чи якостей, бо вона розкриває себе в різних культурних і соціальних феноменах протягом усього історичного процесу людства. Зберігаючи себе як певну цілісність, природа людини по-різному виявляється в різних культурно-історичних умовах.

Поняття сутності людини відрізняється від поняття її природи. Розкрити сутність – означає розгадати таємницю самої людини. Поняття «сутність людини» виражає внутрішню основу її існування, внутрішній зміст, найбільш суттєві, істотні, стійкі зв'язки і відношення, що визначають розвиток людини і її буття, завдяки чому вона існує як людина. Сутність реалізується тільки людством у цілому, її носієм виступає рід людський – тому говорять про родову сутність людини. Сутнісна визначеність людини є константою в історії, має трансісторичний характер, хоч на кожному етапі розвитку людства вона набуває нових форм і міри глибини.

Людська природа має дуальний характер – у формуванні людини зішлись дві протилежні сили: природа і дух. Для людини характерна подвійна детермінація: з одного боку, вона, як і кожна жива істота, залежить від фізичних і біологічних умов виживання, але з іншого боку, людина і її буття визначаються соціальними нормами, вона наділена усвідомленням свободи і спрямована до ідеалів добра, краси, істини, справедливості. Сутність людини визначається як суперечлива єдність ієрархічних ступенів – природного, соціального і духовного. Людина інтегрує у своєму бутті закони природи, суспільного і духовного життя.

Природне у людині виявляється у морфологічних, генетичних явищах та фізіологічних процесах у організмі, основою яких є обмін речовинами, енергією та інформацією між організмом і навколишнім середовищем. Природність – це ті суттєві характеристики і якості, що безпосередньо «укорінюють» людину як біологічну істоту у світі природи, тобто становлять «біологічний аспект» сутності людини. Природність є необхідною основою всіх інших характеристик людини і людського буття, оскільки походження, існування, початок і кінець життя людини найглибшими і фундаментальними коренями проростають в природний шар буття. Специфіка людської природи, як уже було сказано вище, полягає у її неповноті і незавершеності. Життєдіяльність людини не визначається інстинктами – вони, порівняно з тваринами, слабкі і недостатні, щоб гарантувати виживання. Залишаючись невід'ємною частиною природи, людина як біологічна істота не пристосована до жодної екологічної ніші і не може вижити в природному світі. Крім того, свідомість, самосвідомість і здатність до творчості порушують гармонійну єдність із навколишнім середовищем, що властива для тваринного існування. У цьому – екзистенційна суперечність людського буття: належачи до природи, людина в той же час відторгнута від неї, позбавлена можливості досягнути інстинктивно-цілісної єдності з нею.

Абсолютність людської природи полягає в тому, що людина, як найвищий рівень розвитку буття, концентрує в собі всі нижчі шари буття і базується на них. Саме через людину проходить вісь, що зв'язує рівні буття і форми руху матерії – від неорганічної природи до сфер соціального і духовного життя, і в цьому розумінні вісь космогенезу, вісь еволюції дійсно проходить через людину (Тейяр де Шарден). Звідси і унікальність людської природи: людина являє собою єдність, цілісність, незважаючи на онтологічні відмінності між різними формами буття; у цілісності людина долає цю неоднорідність, багат шаровість свого буття. Але така єдність містить у собі глибинну суперечливість, що виражається в протиставленнях природи і суспільства, людини і тварини, матерії і свідомості, психічного і фізичного, матеріального та ідеального, духовного і тілесного та ін. Людське існування і природа багатопланові, неоднорідні, «гетерогенні», і тому суперечливість – їхня визначальна характеристика.

Коли йдеться про соціальну сутність людини, то розглядаються соціально-культурні виміри її буття, включеність у систему суспільних взаємозв'язків, відносин, діяльності та спілкування. Людина як суспільна істота формується у процесі соціалізації – засвоюючи досвід і ціннісні орієнтації даного суспільства, включаючись у суспільне життя, соціальні спільноти та структури, набуваючи соціальних якостей, виконуючи певні соціальні функції та ролі, займаючи певне соціальне положення. Через приналежність людини до суспільства і її участь у соціально-культурних процесах відбувається засвоєння людських способів діяльності – від найпростіших, пов'язаних з біологічними потребами, до найскладніших, таких, як творче відношення до дійсності, використання мови, свідоме дотримання норм суспільного життя. Включеність людини у соціально-культурні процеси визначає формування свідомості та самосвідомості, уміння осмислювати та оцінювати ситуації життя, співвідносячи їх із певними соціально-культурними нормами та принципами. Належність до суспільства визначає соціальні якості людини і впливає на її природні властивості, «соціалізуючи» їх, забезпечує соціальну регуляцію людської життєдіяльності та формування соціальних потреб.

У процесі антропогенезу і подальшого історичного розвитку людини природні сили, функції, властивості і способи життєдіяльності проходять безперервну соціалізацію, набуваючи все більшого соціального вигляду. У самій людині і в людському світі домінуючими стають суспільні сили, підпорядковуючи собі сили природи і природний бік людської життєдіяльності. Природне і соціальне в людині так тісно взаємопов'язані, переплетені і взаємопроникні, що розділити їх просто неможливо – вони складають суперечливу біосоціальну єдність.

Духовність виступає сутнісною характеристикою людини не поряд із її тілесною і психічною організацією, але являє собою конститутивну особливість людини, вона визначає людське буття як буття саме людини. Завдяки своїй одухотвореності, наділеності духом, людина займає особливе положення у світі, проривається у вимір ідеального буття, створюючи сукупний духовний універсум людства. Таким чином людина виходить за межі актуально даного їй

життя і залучається до життя людського роду в його всезагальному вираженні. Через духовні акти, переживання і почуття особистість входить до духовного універсуму загальнолюдської культури, що включає в себе загальнозначимі істини, ідеали, цінності, норми, зразки, найбільш універсальні, всезагальні способи діяльності і спілкування. Духовність, таким чином, виступає як безпосередня співпричетність людини до абсолютних аспектів родового людського буття, являє собою орієнтацію людини на абсолютні цінності та ідеали, співвіднесення себе з абсолютним зразком. Духовність піднімає людину над фрагментарністю емпіричного буття і забезпечує її осмислене існування в координатах цілісного людського світу, у граничних перспективах ідеалів і ціннісних орієнтирів сукупної духовної культури людства.

Сутність людини має діяльнісний характер – діяльність виступає способом існування людини. Діяльність тут розглядається в граничному розумінні: як перетворення природного в людське – і навпаки, внутрішнього у зовнішнє – і навпаки, об'єктивного в суб'єктивне – і навпаки. Тобто, в процесі людської діяльності здійснюється переведення якостей, вимірів, параметрів природно-космічних процесів у складники людської життєдіяльності, і навпаки – людських потреб, намірів та вимірів – у реальні, природні речі та процеси. Діяльність постає як універсальне середовище, що поєднує людину зі світом, у тому числі – з її особливим духовним універсумом.

Виділяють такі основні характеристики людської діяльності: універсальність, доцільність (цілеспрямованість), опосередкованість, соціальність, предметність, усвідомленість (духовна обумовленість), перетворюючий, адаптивно-адаптуючий, творчий характер, структурованість, антропомірність та ін. Людська діяльність має три рівні – біологічний, соціальний та суспільно-історичний, вона може бути індивідуальною та груповою, суспільною, колективною. Розрізняють природо-перетворюючу, суспільно-перетворюючу та людинотворчу діяльність. Основні види людської діяльності – це матеріальна та духовна діяльність. Існують також різні форми діяльності – трудова, ігрова, навчальна.

Діяльність як спосіб людського буття полягає в тому, що саме власною діяльністю людина здійснює і творить себе як людину та утверджує своє буття як власне людське буття. Людина – єдина жива істота, що не створена еволюцією і природою, вона сама відтворює себе в якості людини – постійно, кожним актом своєї життєдіяльності.

Основні поняття: космоцентризм, теоцентризм, антропоцентризм, соціоцентризм, філософська антропология, антропосоціогенез, природність, соціальність, духовність людини, діяльність.

Література:

Агazzi Э. Человек как предмет философии // *Вопр. философии.*, – 1989. – № 2.

Бердяев Н. А. О назначении человека. – Гл. 3. – М., 1993.

Крымский А. Б. Контуры духовности: новые аспекты идентификации // Вопр. философии. – 1992. – № 12.

Пролеев В. С. Духовность и бытие человека. – К., 1992.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987.

Фромм Э. Духовная сущность человека...// Филос. науки. – 1990. – № 8, 9.

Шелер М. Положение человека в Космосе // В кн.: Проблема человека в западной философии. – М., 1988.

Человек и мир человека. – К., 1977.

Філософія: Навчальний посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 1997.

Філософія: Підручник для вузів / За ред. Г. А. Заїченка. – К., 1995.

Філософія: Курс лекцій / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К., 1993. – Лекції 16, 17.

Проблема людини у вітчизняній та зарубіжній філософській думці / Укл. Олексюк Л. М. – КУЕТТ, 2003.

Завдання для самостійної роботи

1. Що таке філософська антропологія? Виділіть її основні проблеми.
2. У чому суть філософської проблеми походження людини?
3. У чому полягає природна і соціальна сутність антропосоціогенезу?
4. Розкрийте співвідношення в людині природного та соціального.
5. У чому виявляється духовність людини як її конститутивна характеристика?
6. Наведіть основні специфічні характеристики людської діяльності.
7. У чому полягає унікальність та універсальність феномена людини у світі?

Тема 12. Проблеми буття особистості

Індивідуальне буття людини здійснюється тільки в соціальній формі. Такою суспільно виробленою формою існування індивіда є особистість, особистісне буття. Особистість може розглядатись як стійка система соціально-значимих рис та якостей, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства або спільності. Особистісне начало в людині – явище соціальне за своєю суттю. Особистість існує в просторі і часі соціально-культурної реальності, а її становлення – результат взаємодії людини і суспільства. Особистість становить «вузол» буття, «вузол» суспільних зв'язків і відносин. Тому особистість виходить за межі тілесності людини, вона розсосереджена в соціальному житті – в інтерсуб'єктивній сфері комунікацій, у смисловій реальності культури, в інших людях.

Особистість передбачає самобутність людини – тобто самоконструювання, творче самовираження і самодіяльність. За С. Б. Кримським, особистість як вища інстанція людської самості – «це морально самокерована система, результат свідомого вибору людиною свого власного образу». М. Шелер, один із основоположників філософської антропології, показує, що особистість виступає як центр духовних актів, який має надпросторовий і надчасовий характер. Тут виявляється духовність людини – її спрямованість за межі свого

навного буття, орієнтація на вищі, абсолютні цінності. Духовність, за С. Б. Кримським, виступає як спосіб самопобудови особистості, що конститується у вигляді її поклонання, як «зустріч із самим собою» – духовність пов'язана з «вибором свого власного образу, своєї долі і ролі». Це – вихід до вищих ціннісних інстанцій, «здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості на етичній основі», здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується собітотожність людини, її свобода від жорсткої залежності перед постійно змінюваними ситуаціями. Духовність людини приводить до свого роду «сислової космогонії» – сислового узгодження, поєднання образу світу з моральним законом особистості.

Духовність піднімає людину над фрагментарністю емпіричного буття і забезпечує її осмислене існування в координатах цілісного людського світу, у граничних перспективах ідеалів і ціннісних орієнтирів сукупної духовної культури людства. Таким чином, духовність постає як спосіб особистісного буття, що спрямоване, націлене на ідеальні, вищі буттєві цінності і розкривається у сферу «абсолютного буття»; це вся повнота особистісного буття в єдності реального, об'єктивного життєвого процесу і внутрішнього, духовного життєвого процесу; основу її (такої повноти буття) становить специфічна людська активність, завдяки якій здійснюється метафізичний зв'язок людини з трансцендентним, реалізується стан свободи і внутрішня смислотворча діяльність.

З точки зору філософської антропології, людина є не лише біологічною, соціальною, психологічною істотою, а й метафізичною. І стає людина людиною, коли відкриває у собі метафізичний вимір. Метафізичний – означає надприродний, тобто такий, що не має фізичних, природних причин. Такі «метафізичні речі», як любов, совість, добро, істина, краса не мають емпіричних причин – їхнє існування не обумовлене законами природи, емпіричним порядком речей, природною необхідністю. Тому їхнє існування – це завжди чудо, з точки зору природного, емпіричного стану речей. Але оскільки це чудо збувається – збувається і людське існування, і оскільки існує людина – буде здійснюватися це чудо.

Людське життя є постійне духовне зусилля. Людина – це прагнення бути людиною. Щоб залишатися живою людиною, потрібно здійснювати постійне духовне зусилля. Людина живе, поки напружено утримує «метафізичний» вимір свого буття – щось надприродне, штучне, що не має природних підстав. Людське життя – це прагнення утриматись у «режимі» істинного буття, де людина є вільною, люблячою, доброю, живе «по істині». У людському світі ніщо не існує саме по собі, все тримається тільки на зусиллі: зусиллі бути людиною, ніколи і ні в чому не опускається нижче максимуму, на який здатна людина. У цьому сенсі і звучить категоричний імператив І. Канта: чини так, щоби максима твоєї волі могла стати основою всезагального законодавства.

Особистість передбачає трагічну відповідальність людини за свій буттєвий і моральний вибір, що постає перед людиною як головна життєва, доленосна проблема. Людське буття утверджується у вигляді постійно здійснюваного

онтологічного вибору – це стосується і життєдіяльності людського роду в цілому, і долі нації, і життя конкретної особистості. Цей вибір здійснюється власним життям, самим життєвим процесом, тому й відповідальність за цей вибір має онтологічний смисл. У християнській антропології ця проблемність людського буття виражається в понятті індивідуального «хреста» – духовно-душевного розвитку і визрівання особистості, її шляху до Бога.

Розглядаючи персоніфікацію, як вищу стадію формування людського буття, С. Кримський стверджує, що на цій стадії розвиток особистості стає головною магістраллю всесвітньої історії: «...людяність на стадії персоніфікації набуває історичної форми становлення особистості як найадекватнішого свого виразу». Персона постає тут як екзистенційна категорія, особливий ракурс особистості в контексті її відповідальності, що робить людину суб'єктом права, провини, каяття. Виключно людськими, особистісними рисами, як показує вчений, є етична рефлексія, трансценденція – здатність бути наскрізною ланкою різних світів, зв'язком між ними, і феномен безодні, свободи, таїни. Особистість як «можливість для здійснення необмеженої дійсності, або особлива форма нескінченного змісту» (В. С. Соловйов) – несе в собі нескінченність, що здійснюється у людському співбутті через внутрішнє взаємодоповнення, коли особистість включається в життя ближнього, коли відбувається духовна подія зустрічі між «Ти» і «Я».

У тому ж руслі розвиває своє персоналістичне вчення видатний мислитель сучасності Кароль Войтила. Персоналізм – це не тільки філософська течія, а й спосіб людського буття у світі, що визнає особистість первинною творчою реальністю і вищою цінністю буття. К. Войтила показує, що людина сама собі одночасно дана і задана, і в такий спосіб постає сама перед собою у своїх вчинках і у своєму сумлінні. Людина завжди є завданням для себе самої, завжди мусить утверджувати і «здобувати» динамічну структуру свого «Я». Такий внутрішній досвід кожен отримує через переживання вищих моральних цінностей, добра чи зла. Моральність є фундаментальним вираженням трансценденції, притаманної особовому «Я». З такого розуміння людини виникає ще одна вузлова антропологічна проблема, яку розглядає К. Войтила, – питання про участь і відчуження в людському бутті. Участь у ставленні до «ближнього» постає перед кожною людиною як завдання і виражається в євангельській заповіді любові, – стверджує К. Войтила.

Одна з основних тез екзистенційної філософії полягає в тому, що скінченність людського буття – це його найперша визначеність. М. Хайдеггер розглядає смерть як онтологічну характеристику людського буття: життя є «буття-до-смерті», людина конститується у світі через усвідомлення власної смертності. Істинне «буття-до-смерті» доповнює можливе буття людини до повноти буття і виступає основою смислотворчої діяльності людини. Людське життя набуває смислового самовизначення через співвіднесеність із небуттям. Смерть не є щодо людини лише негативним феноменом, вона має свій позитивний сенс. Як завершення життя, остання і гранична життєва подія, смерть може вплинути на весь смисл життя, змінити його остаточне значення.

Карл Ясперс, один із творців екзистенціалізму, розглядає екзистенцію як глибинно-особистісне буття. Виводить до нього так звана «гранична ситуація» – ситуація кардинальних, глибоких потрясінь, пов'язаних із переживаннями відчаю, провини, жаху, хвороби чи зустрічі зі смертю. Саме в такі моменти, через потрясіння граничної ситуації людина виходить за межі повсякденності, знаходить свободу і розкриває істинний смисл і пафос буття. За Ясперсом, у пограничній ситуації найважливішим є усвідомлення власної смертності, можливості власної смерті, крихкості, скінченності індивідуального існування. Саме в ці моменти людина вилучає зі свого світосприйняття баласт повсякденних тривог, інтересів, уявлень і приходять до власних начал та істинного переживання Бога. Кожна культура виробляє певну систему духовних цінностей, в якій переосмислюються питання життя і смерті. Вони виражаються в різних релігійних традиціях і філософських ученнях. Такий комплекс образів і символів даної культури стає для людини опорою в пошуках сенсу повноцінного життя в ситуації усвідомлення неминучості смерті.

У граничній ситуації людина самотня і може розраховувати лише на себе. І все ж людина не є самодостатнім «атомом» зі своїми потребами та інтересами, відокремленим від зовнішнього світу. За Ясперсом, екзистенція «є лише остільки, оскільки співвідносить себе з іншою екзистенцією і з трансценденцією». Сутність людини не монологічна, а діалогічна: комунікація виступає універсальною умовою людського буття, людина утверджує себе в якості людини лише через спілкування, діалог чи полілог, узяті у найширшому розумінні. З точки зору такої концепції осмислення людського буття здійснюється у процесі спілкування з іншими людьми, цінностями своєї та інших культур, зі світом загалом. У такому значенні спілкування відіграє людинотворчу і смислотворчу функції.

Сучасна філософія стверджує сутнісну відкритість людини навколишньому буттю, що виступає основою смисложиттєвих пошуків особи. Наповненість реального людського життя неминущим ціннісним смислом здійснюється у координатах ціннісно-смиислового універсуму культури, через співвідношення з єдністю і цілісністю людського світу.

Київський філософ В. А. Малахов розробляє ідею кінцевого людського життя як дарунку, що чекає на відповідь. Життя – неповторний і безцінний дар кожній людині особисто, і вона має на цей дарунок відповісти зі свого власного місця в бутті – унікальністю свого морального завдання та відповідальності. Смиложиттєвий пошук особи – це завжди пошук гідної відповіді на дарунок буття. Відповідь передбачає відповідальність. Не тільки моральну, а й онтологічну, буттєву відповідальність за долю конкретних людей і цінностей, людського світу і природи загалом.

Суттєва моральна проблема людини полягає в тому, щоб у відповідь на дарунок буття прийняти свою кінченність як власне життєве призначення. І щоб утвердити смисл своєї короткої присутності у світі, людина має творчо, продуктивно віддати себе без останку. Як показує людський моральний досвід, віднайти неминущий сенс буття можна лише парадоксальним шляхом – «самоствердженням через самозаперечення». Саме так визначає любов у своїй

філософії В. Соловйов: як подолання егоїзму і перенесення особистого життєвого центру з самого себе на іншого. Вище самоутвердження і становлення цілісності особистості здійснюється через взаємодоповнення в любові, коли індивідуальне життя знаходить свою власну нескінченність у поєднанні з іншим. Ідея любові у Соловйова характеризує відношення людини до її соціального, природного і всесвітнього середовища.

Ці ідеї становлять серцевину релігійної, християнської духовності: людина утверджує себе, покладаючи центр свого внутрішнього існування – назовні, «забуваючи» себе у спілкуванні з іншими людьми і вищими духовними цінностями. У Євангелії від Св. Матвія читаємо: «Хто душу свою зберегає, той погубить її, хто ж за Мене погубить душу свою, – той знайде її» (Мт., 10, 39).

Ніколи раніше в історії на людину не покладалась така велика відповідальність, як сьогодні, тому що ніколи людина не володіла такою могутньою – завдяки техніці – владою над іншими людьми, своїм навколишнім середовищем і над усім живим на Землі. Нова ситуація, що виникає в результаті технічного розвитку, породжує етичні проблеми нового типу, які насамперед стосуються відповідальності техніка, інженера і вченого.

Етика відповідальності, започаткована М. Вебером, у ХХ ст. набуває глобальних вимірів у зв'язку з тим, що експансія технічного розуму несе в собі загрозу глобальної катастрофи. Г. Йонас, німецько-американський філософ, кризу сучасного суспільства пов'язує з домінантою технічної раціональності, він критикує антропоцентризм у етиці й підпорядковує етику онтології, поєднуючи вимогу збереження буття людини з вимогою збереження буття природи. На протигагу формальній етиці норм Г. Йонас розбудовує матеріальну етику цінностей і обґрунтовує, що етика повинна запобігати такій активності людини, яка могла б мати згубні глобальні наслідки для людини та природного довкілля. Г. Йонас, перефразовуючи І. Канта, пропонує таке формулювання категоричного імперативу: «Чини так, щоб наслідки твоєї дії узгоджувалися з неперервністю автентичного людського життя на Землі».

Кризю людської цивілізації на рубежі тисячоліть сучасні філософи називають «антропологічною катастрофою». Порушується гармонія між людиною і світом; буття з вищого дару людині перетворюється на засіб її технічної та інструментальної активності. На людство накопчується лавина технізації, комерціалізації, індивідуалізму та егоїзму, нестримного практицизму та прагматизму у спілкуванні людини з природою, навколишнім світом та іншими людьми. Усе це загрожує девальвацією основних смислотитєвих цінностей, деформацією, викривленням людської сутності. Сучасна людина мусить з повною відповідальністю прийняти ці виклики і запити, віднайти гідну відповідь на них, не втратити в «антропологічній катастрофі» найголовніше – людяність, благоговіння перед життям і високий потенціал людського духу.

Основні поняття: особистість, індивід, особа, свобода, відповідальність, волонтаризм, персоналізм, екзистенція, відчуження.

Література:

- Быстрицкий Е. К.* Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К., 1991.
- Трубников Н. Н.* Время человеческого бытия. – М., 1987.
- Трубников Н. Н.* Проблема смерти, времени и цели человеческой жизни // Филос. науки. – 1990, № 2.
- Франк С. Л.* Смысл жизни // Духовные основы общества. – М., 1992.
- Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М., 1990.
- Шопенгауэр А.* Смерть и ее отношение к неразрушимости нашего существа // Избр. произв. – М., 1992, – с. 81 – 133.
- Філософія: Навчальний посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 1997. – Тема 16.
- Філософія: Підручник для вузів / За ред. Г. А. Заїченка. – К., 1995.
- Філософія: Курс лекцій / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К., 1993. – Лекція 18.
- Проблема* людини у вітчизняній та зарубіжній філософській думці / Укл. Л. М. Олексюк – КУЕТТ, 2003.

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте основні аспекти філософського розуміння особистості.
2. Чому людина є «метафізичною» істотою?
3. У чому полягає проблематичність людського буття?
4. Розкрийте співвідношення понять «людина – індивід – особа – особистість».
5. Розгляньте основні цінності людського буття. Свобода як людська цінність.
6. У чому виявляється свобода людини? Що таке волонтаризм?
7. Окресліть філософські аспекти проблеми смерті та безсмертя людини.

Тема 13. Свідомість в структурі людської життєдіяльності

Свідомість опосередковує людське ставлення до навколишнього світу. Завдяки взаємодії людини і світу відбувається процес відображення всього, що оточує людину, в її свідомості. Свідомість – це здатність головного мозку людини цілеспрямовано відображати світ, перетворювати його в образи і поняття.

Людство завжди шукало відповідь на питання, в чому ж полягає суть феномена свідомості, яка її природа, як вона виникла і яке її призначення в світі. У історико-філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень. Ідеалізм вважає свідомість активним началом матерії, їй приписують самостійне, незалежне, субстанційне існування, свідомість наділяється надприродним характером. Згідно з дуалізмом у світі завжди існували дві самостійні субстанції – матерія і свідомість, незалежні одна від одної. Свідомість, як і матерія, є вічною, вона не виникала і не народжувалась. Близькою до дуалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, ученого і богослова П. Тейяра де Шардена. Він

вважав, що в земній матерії була замкнута деяка маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість так само первісна, як і матерія.

Значний крок у розумінні природи свідомості здійснює матеріалізм XVII-XVIII ст. Він відкидає ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, розглядає її як пізнавальний образ, як відображення світу в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії. Матеріалісти завжди шукали спільність, єдність між явищами свідомості й об'єктивним світом. Вони намагалися духовне вивести з матеріального як первісного, визначального щодо свідомості. В історії розвитку філософської думки були також вульгарно-матеріалістичні концепції, які ідеальне ототожнювали з матеріальним, думку – з нервово-фізіологічними процесами мозку. Спіноза розглядав свідомість (мислення) як усезагальну властивість, атрибут матерії, яка тільки кількісно різниться на різних рівнях її організації (гілозоїзм).

Нова епоха в розумінні генезису свідомості була пов'язана з виникненням німецької класичної філософії. Гегель упритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернув увагу на різні рівні її організації, на активність і історизм. Він виходив з того, що свідомість особи (суб'єктивний дух) необхідно пов'язана з об'єктом, залежить і визначається історичними умовами життя. Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, яке збагачується в XIX-XX ст. досягненнями нейрофізіології та експериментальної психології.

У марксистській концепції свідомість, по-перше, розглядається як функція головного мозку; по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Свідомість виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем. Питання про походження і сутність свідомості пов'язується з розглядом матерії, яка здатна саморухатись і саморозвиватись. Свідомість постає як властивість високоорганізованої матерії, як вища форма відображення дійсності психікою людини. Тому виникає необхідність послідовного історичного дослідження відображення як атрибуту матерії, специфіки різних форм його прояву на всіх рівнях еволюції матерії.

Світова філософська думка XX ст. переважно увагу приділяла ролі суб'єктивних факторів у існуванні та функціонуванні свідомості. Трактатування «онтології суб'єктивності і свідомості» у сучасній світовій філософії не є однозначним. Представники різних філософських шкіл або описували свідомість у її суттєвій «чистоті» та феноменальній виразності (Е. Гуссерль, Ж. П. Сартр), або фіксували життя свідомості на феноменально-тілесному рівні (Ф. Ніцше, М. Мерло-Понті), або виявляли детермінацію свідомості через мовні (герменевтика) та інші структури несвідомого – психоаналіз, структуралізм.

Багаторівневий характер свідомості зумовлює різні підходи до неї. Вона вивчається і описується різними науками: еволюційною теорією, медициною, кібернетикою, психологією, фізіологією, антропологією, а також певною мірою художньою літературою, мистецтвом та ін.

Свідомість сучасної людини є продуктом всесвітньої історії, результатом багатовікового розвитку практичної і пізнавальної діяльності багатьох поколінь людей. Свідомість має не тільки свою соціальну історію, а й природну передісторію – розвиток своїх суто біологічних передумов. До основних біологічних передумов, які забезпечили перехід до свідомості як вищої форми відображення, належать: унікальний людський мозок; вільні передні кінцівки, поєднані з прямоходінням; особлива будова гортані, придатна для членороздільної мови. Праця закріпила прямоходіння як стійку рису у спробі життєдіяльності людини, котра потребує вивільнення руки для виконання нових складних операцій. Відображення світу людиною здійснюється через мозок і ті складні нервові механізми, які пов'язують людину з навколишнім світом.

Не применшуючи значення біолого-фізіологічних передумов у виникненні свідомості, варто підкреслити, що здатність відображення об'єктивного світу в ідеальних образах з'явилася саме в процесі еволюції людини як суспільної істоти. Соціальне і біологічне у природі людини, у генеалогії свідомості тісно переплетені. Мозок стає органом людської свідомості тоді, коли людина залучається до суспільного життя. На певному етапі становлення людини і її свідомості біологічна еволюція із домінуючого фактора перетворилася на другорядний, і визначальну роль стала відігравати суспільно-історична діяльність людини.

Отже, вивчаючи питання про виникнення людини і її свідомості, необхідно виділити три основні чинники цього процесу: працю; спілкування у колективі, заснованому на трудовій діяльності; членороздільну мову. Можна вважати, що саме праця була тією формою пристосування до середовища, яка викликала появу нової форми відображення – свідомості. Праця сполучає у собі енергетичний обмін людини з середовищем і мовно-інформаційний обмін на рівні свідомості, логічного випереджаючого відображення дійсності.

Виникнення свідомості як соціально-культурного явища безпосередньо пов'язане із зародженням мови, в якій формувалися і відбивалися перші свідомі уявлення людей. Свідомості поза мовою не існує. Будучи засобом взаємного спілкування, обміну досвідом, мова об'єднує людей не тільки даного часу, а й різних поколінь. Крім того, мова є специфічним засобом зберігання та передавання інформації, а також управління поведінкою людини, пізнання об'єктивного світу і самосвідомості особи.

Визначальним фактором виникнення свідомості є соціальність. Саме завдяки соціальності людина закріплювала, удосконалювала і транлювала у поколіннях навички трудової та розумової діяльності, адже між побудовою зовнішньої практичної діяльності і внутрішньою розумовою діяльністю людини є певна відповідність.

Свідомість як феномен матеріального і соціального світу, в якому живе людина, існує у двох формах: індивідуальній та суспільній. Суспільна свідомість вивчається переважно соціальною філософією.

Свідомість не зводиться до психіки людини. Психіка складається із таких духовних утворень, як свідоме і несвідоме, що є багатомірними і перебувають у

постійній взаємодії. Свідомість – це насамперед знання. Без знання свідомості не існує. У сучасній філософській літературі більшість дослідників вказують на важливу роль пізнавальної (когнітивної), емоційної та мотиваційно-вольової форм діяльності свідомості. Логічна структура когнітивної діяльності людини складається із чуттєво-сенситивного, абстрактно-мисленого та інтуїтивного рівнів. На цих рівнях виникають чуттєві образи й понятійні структури, які становлять предметно-змістовну основу мислення. Мислення – це процес відображення світу в поняттях, категоріях, судженнях, умовиводах, концепціях, теоріях. До пізнавальних здатностей людини належить також увага і пам'ять. Але у пізнавальній сфері свідомості провідна роль належить понятійному мисленню, яке забезпечує предметний, усвідомлений характер пізнавальної діяльності.

Емоційну сферу свідомості становлять почуття, афекти, пристрасті та самопочуття. Емоції – це відображення об'єкта у формі психічного переживання, хвилювання. Особливого, смислоутворюючого значення в житті людини набувають вищі, духовні почуття і переживання. Мотиваційно-вольова сфера свідомості складається із мотивів, інтересів, потреб суб'єкта в єдності зі здібностями у досягненні цілей.

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини існує рівень несвідомого. Вважають, що несвідоме – це сукупність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою розуму. До несвідомого належать сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності, а також інстинкти та запорогові почуття. До несвідомого зараховуються також автоматизми й інтуїція, які можуть зароджуватись на рівні свідомості, а з часом поринати у сферу несвідомого. Сучасна наука оперує і поняттям підсвідомого. Це особливий пласт або рівень несвідомого. До нього включаються психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Одним із перших в історії науки розв'язати проблему співвідношення свідомого й несвідомого намагався австрійський психолог і психіатр З. Фрейд. Він дійшов висновку про суттєво важливу, а часом і вирішальну роль несвідомого (особливо щодо психічних захворювань). Концепція Фрейда лежить у руслі тієї філософської традиції, яка робить акцент на несвідомому (А. Шопенгауер, Е. Гартман, А. Бергсон та ін.).

Важливою складовою свідомості є самосвідомість. Вона орієнтована на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін.; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку. У цьому разі об'єктом пізнання суб'єкт робить самого себе і свою свідомість. Самосвідомість тісно пов'язана з рефлексією. Рефлексія – це принцип мислення, за допомогою якого воно здійснює аналіз і усвідомлення власних форм діяльності. Термін «рефлексія» в широкому розумінні означає спрямовувати свідомість на самого себе, розмірковувати над своїм психічним станом.

Основні функції свідомості: інформативна, пізнавальна, комунікативна, творча, оціночна, орієнтаційна, цілепокладальна, регулятивна, прогностична.

За статусом буття свідомість є ідеальною (на протигагу фізичному, чуттєво-матеріальному). Свідомість формує завершені, кінцеві та еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати та оцінювати будь-що. Свідомість не має просторово-часових вимірів і сягає абсолютних, максимальних вимірів сущого.

Основні поняття: психіка людини, відображення, ідеальне, мислення, мова, предметність, цілеспрямованість, емоції, почуття, воля, творчість, інтуїція, несвідоме, підсвідоме, самосвідомість, рефлексія.

Література:

Гурьев Д. В. Загадки происхождения сознания. – М., 1986.

Дельгадо Х. Мозг и сознание. – М., 1991.

Ильенков Е. В. Идеальное и идеал // В кн. Ильенков Е. В. Философия и культура. – М., 1991.

Ламберт Д. Доисторический человек. – Л., 1991.

Мамардашвили М. К. Сознание как философская проблема // Вопр. филос. – 1990, № 10.

Проблема сознания в современной западной философии. М., 1989.

Філософія: Навчальний посібник. /За ред. проф. І. Ф. Надольного. – К., 1997. – Тема 6.

Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М., 1991.

Юнг К. Г. Психология бессознательного. – М., 1994.

Філософія: Курс лекцій / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К., 1993. – Лекція 19.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть, у чому полягає проблема визначення онтологічного статусу свідомості.

2. Розкрийте проблему виникнення і розвитку свідомості.

3. Охарактеризуйте суттєві ознаки свідомості.

4. Поясніть основні функції свідомості.

5. Розкрийте, в чому полягає активний характер свідомості та її творчі функції.

6. В чому полягає суспільно-історична сутність свідомості?

7. Яку роль у житті людини відіграє несвідоме?

Тема 14. Соціально-практична природа пізнання

Пізнання – це суспільно-історичний процес здобування, нагромадження і систематизації знань про природу, суспільство, людину та її внутрішній світ. В узагальненій формі пізнання розглядається як процес взаємодії суб'єкта і об'єкта. В суб'єкт-об'єктному відношенні суб'єкт виступає активною стороною

процесу – він вибирає об'єкт, визначає щодо нього свою мету, спрямовує на об'єкт свої пізнавальні здатності і відображає, трансформує та відтворює його у своїй свідомості у вигляді чуттєвих або раціональних образів, понять і суджень. У свою чергу об'єкт вимагає адекватних його природі засобів відображення, спричиняє зміст своїх ідеальних образів, що є визначальною умовою істинності знання.

Проблеми пізнання досліджує розділ філософії (або філософська наука), що має назву «гносеологія» – теорія пізнання. Крім того, виділяють галузь філософії, яка досліджує наукове пізнання, що історично розвивається, у всій повноті його соціокультурних вимірів – епістемологію.

Основними категоріями теорії пізнання є: суб'єкт у сукупності з його пізнавальними здатностями (відчуття, сприймання, уявлення, уява, пам'ять, мислення, розум) та об'єкт як даність суб'єктивної та об'єктивної реальності; пізнавальна діяльність як взаємодія суб'єкта і об'єкта, застосування пізнавальних здатностей для досягнення об'єкта; метод як сукупність пізнавального інструментарію; знання в його теоретичних і практичних формах; істина як безпосередня мета будь-якої пізнавальної дії; досвід як нагромаджена індивідуальна та суспільно-історична практика.

Залежно від особливостей трактування природи суб'єкта, об'єкта та їхньої взаємодії теорія пізнання набуває матеріалістичного чи ідеалістичного, споглядального чи діяльнісного характеру. Теорія пізнання може набувати форми сенсуалізму, емпіризму, раціоналізму, апіоризму. Філософське вчення, яке повністю або частково заперечує можливість пізнання об'єктивного світу, сутності дійсності, обмежуючи пізнання сферою явищ, дістало назву агностицизму.

Сучасна наукова гносеологія ґрунтується на таких основоположеннях: принцип об'єктивності, принцип пізнаваності, принцип активного творчого відображення, принцип діалектики, принцип практики, принцип історизму, принцип конкретності істини.

Пізнання людиною світу, формування пізнавальних образів починається з чуттєвого пізнання, яке здійснюється у таких формах: відчуття, сприйняття та уявлення. Відчуття фіксують окремі властивості речей. Сприйняття – це чуттєве відображення предметів і явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей при безпосередній дії їх на органи чуття людини. У результаті створюється цілісний, багатоаспектний чуттєвий образ дійсності. Уявлення – це чуттєвий образ предмета, який уже не діє на органи чуття людини; це узагальнений образ дійсності. Уявлення поділяються на образи пам'яті та образи уяви.

Чуттєве відображення є джерелом будь-якого знання про дійсність, але воно приймає статус знання лише в тому випадку, коли функціонує в органічній єдності з діяльністю мислення, підпорядковане його категоріальному апарату, спрямовується ним і опосередковується практикою. Мислення – це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і вирішення

проблем її творчого перетворення в таких логічних формах, як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття – це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єктів, їхні закономірні відношення та властивості у вигляді думки про загальні та специфічні ознаки. Поняття – це слова (терміни), що фіксують суттєві характеристики класу предметів (інколи – і окремих унікальних предметів).

Судження – це форма мислення, в якій стверджується або заперечується що-небудь стосовно предметів і явищ, їхніх ознак, зв'язків і відношень. Судження – це речення, які зв'язують між собою поняття так, що хід мислення у суттєвих моментах збігається з процесами реальності.

Умовивід – це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі закономірних, суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження, яке своїм змістом має нове знання про дійсність. За характером одержання нового знання умовиводи поділяються на такі основні види: індуктивні – рух думки від суджень менш загального характеру до більш загального; дедуктивні – рух думки від суджень більш загального характеру до менш загального; умовиводи за аналогією.

Категорії – це універсальні форми мислення і свідомості, які відображають загальні властивості, взаємозв'язки, закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ та процесів. Специфіка категорій як універсальних форм мислення і пізнання, на відміну від понять конкретних наук, полягає в тому, що вони є універсальними знаряддями і засобами пізнання, відіграють загально-методологічну та світоглядну роль.

Раціональне і чуттєве – це діалектично взаємозв'язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності. Взаємодія чуттєвого та раціонального складає механізм генерування знань про навколишній світ.

Знання – це особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, яка характеризується усвідомленням їх істинності. Сумнів у істинності пізнавального результату заперечує можливість зведення його до знання і перетворює на гадку. Знання виступає необхідним елементом і передумовою практичної діяльності людини. Знання – це сукупність ідей людини, в яких вона виражає своє теоретичне оволодіння предметом.

Виділяють два типи знання за рівнем функціонування, що історично склалися: 1) буденне знання повсякденного життя, 2) спеціалізоване знання (наукове, філософське, релігійне і т.д.). Повсякденне знання формується стихійно, його об'єкти мають емпіричний і чуттєвий характер. Воно організоване як система думок, поглядів, установок, позицій, посиляється на авторитети чи дані науки. Наукове знання являє собою поєднання методології та теорії, воно побудоване на основі логічно обґрунтованих принципів, використовує специфічний категоріальний апарат, характеризується усвідомленням меж можливого і неможливого для певних наукових побудов. Як окремі види знання зараз почали розглядати містичне знання, «окультне» знання, «пара» – знання та ін. У різних культурах, в різні історичні епохи

існувало різне співвідношення і «питома вага» різних типів знання, технологій роботи зі знанням і його оформлення (що показано в роботах Леві-Брюля, Леві-Строса, Шпенглера, Тойнбі та ін.).

Проблема істини завжди була серцевиною теорії пізнання, до якої спрямована вся гносеологічна проблематика. Категорія істини виражає сутнісний зміст та безпосередню мету пізнавального процесу і характеризує його результат – знання як адекватне відображення суб'єктивної та об'єктивної реальності у свідомості людини.

Істина встановлюється через визначення відповідності пізнавального образу, знання реального стану речей в дійсності, що надає істині за своїм змістом незалежності від суб'єкта. На кожному конкретному етапі пізнавальний образ відносно правельно відтворює об'єкт, але з розвитком пізнання поповнюється новими якісними визначеннями предмета, все точніше його відтворює. Тому істина не є щось статичне і незмінне, а розглядається як безперервний процес послідовного наближення до повноти відтворення.

Об'єктивна істина визначається як такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить від суб'єкта. Але будучи характеристикою людського знання, істина не може бути абсолютно незалежною від суб'єкта пізнання. На всіх етапах свого розвитку людське пізнання та його результат – знання було і буде діалектичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного. Завжди існуючи в суб'єктивній формі, істина характеризує знання з точки зору його об'єктивного змісту.

Пізнання світу ніколи не може бути абсолютно завершеним, воно постійно поглиблюється і вдосконалюється, збагачуючись усе новим і новим змістом. Відносна істина – це неповне, неточне, часткове відображення об'єкта, яке внаслідок своєї неповноти і неточності змінюється, поглиблюється в процесі розвитку пізнання. Відносна істина двоїста, суперечлива: як відображення дійсних сторін об'єкта, вона містить у собі момент абсолютного знання, як відображення неповне та неточне – момент омани.

Абсолютна істина – єдино правильна, безумовна істина. Абсолютна істина – це такий зміст людських знань, який тотожний своєму предмету і який не буде спростований подальшим розвитком пізнання та практики. Оскільки істина об'єктивна за змістом, вона одночасно є і абсолютною, але тільки в певних межах, що визначаються рівнем історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності суб'єкта. Тому об'єктивна істина неминуче не лише абсолютна, але одночасно і відносна. Отже, знання є певним поєднанням абсолютного і відносного.

Одним із основних принципів гносеології є принцип конкретності істини, який передбачає максимально повне і точне виявлення тих меж, у яких знання характеризується об'єктивною істинністю. Вимога конкретності істини означає, що об'єкт треба розглядати в тих умовах місця і часу, в тих зв'язках і відношеннях, у яких він виник, існує та розвивається. У процесі пізнання істина реалізується через дотримання принципів об'єктивності, усебічності та доказовості.

Основним і всезагальним критерієм істини виступає практика як єдиний спосіб виявлення об'єктивного змісту знань людини про дійсність. При цьому варто враховувати історичний характер практики та багатогранність її проявів. Критеріями істинності наукових знань є підтвердження фактами, експериментами, узгодженість із принципами наукової теорії, коректність і точність застосування термінології, логічна та концептуальна несуперечливість.

У теорії пізнання існують різні концепції істини: відповідності знань та уявлень дійсності, конвенціональна, прагматична, регулятивна. Найпоширенішим є тлумачення істини як відповідності знань та уявлень дійсності. Відповідно до конвенціональної концепції істиною треба вважати те, що більшість людей погоджується визнавати таким (у науці або і в повсякденному житті). У науці з давніх часів існує переконання, що істиною можна вважати логічну несуперечливість наукової теорії. Доповнює ці погляди прагматичне тлумачення істини як ступеня корисності, ефективності, практичної виправданості знання. У сучасній гносеології більш визнаною постає регулятивна концепція істини, згідно з якою знання розглядаються в якості таких інтелектуальних засобів, інструментів, моделей, що забезпечують оптимальність взаємодії людини зі світом.

Наука – це соціально-значуща сфера людської діяльності, що спрямована на виробництво та систематизацію об'єктивних знань про дійсність. Наука являє собою теоретичне освоєння дійсності – у формі наукових понять, законів, ідей, теорій. Наука характеризується методологічним усвідомленням процесів формування та конституювання знання, що спирається на загальнонаукові та специфічні методи. Від інших способів пізнання науку відрізняє предметність і об'єктивність знання. На відміну від донаукового, стихійно-емпіричного пізнання наукове пізнання виникає лише на певному етапі історичного розвитку людства.

У сучасному науковому пізнанні, залежно від характеру об'єктів пізнання, методів та засобів їх вивчення, від особливостей вирішуваних проблем, виділяють три основних види наукових досліджень: фундаментальні теоретичні дослідження, цілеспрямовані теоретичні дослідження, прикладні наукові дослідження.

У науковому пізнанні розрізняють два рівні: емпіричний і теоретичний. Вони відрізняються: глибиною, повнотою, усебічністю осягнення об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань; ступенем значимості в них чуттєвого та раціонального моментів. На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. На теоретичному – створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності. Однак, незважаючи на зазначені відмінності, емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання органічно взаємопов'язані і взаємообумовлюють один одного в цілісній структурі наукового пізнання.

У науковому пізнанні в діалектичній єдності чуттєво-сенситивного та раціонального головна роль належить раціональному мисленню. Проте його основні форми (поняття, судження, умовиводи) не відображають повною мірою його специфіку, оскільки вони функціонують як на донауковому, так і на науковому рівні пізнання. У науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми та засоби, як ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія.

Метод – це систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів.

На емпіричному рівні пізнання спрямоване на здобування, фіксацію, нагромадження та перше опрацювання наукових фактів. Тому і результатами емпіричного пізнання є факти та певні форми їх зведення, такі як описування, класифікація, типологія та ін. На емпіричному рівні наукового пізнання застосовують такі специфічні методи, як спостереження, вимірювання, експеримент, моделювання.

Окрім зазначених специфічних методів емпіричного рівня наукового пізнання застосовуються також загальнонаукові методи, які є всезагальними методами і засобами пізнання та мислення. До них належать: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, узагальнення, моделювання, ідеалізація.

До методів теоретичного рівня наукового пізнання належать: аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний, метод сходження від абстрактного до конкретного та єдності логічного й історичного.

Методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Одним з основних розділів методології є методологія науки – складна і структурована самостійна теоретична дисципліна, яка вивчає весь комплекс явищ, що належить до інструментальної сфери науки та наукової діяльності, їх осмислення та функціонування.

Основні поняття: пізнання, гносеологія, епістемологія, сенсуалізм, емпіризм, раціоналізм, апіоризм, агностицизм, відчуття, сприйняття, уявлення, поняття, судження, умовивід, категорії, знання, істина, наука, метод, методологія, факт, ідея, проблема, гіпотеза, теорія, концепція, індукція, дедукція, аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація.

Література:

Бекон Ф. Новый Органон // Соч. В 2 т. – М., 1972. – Т. 2.

Декарт Р. Рассуждение о методе. – М., 1953.

Каит И. Критика чистого разума // Соч.: В 6 т. – М., 1966. – Т. 3.

Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки: В 2 ч. – М., 1974.

Лекторский В. А. Объект. Субъект. Познание. – М., 1980.

Гадамер Х. Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М., 1988.

Філософія: Навчальний посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 1997. – Тема 8, 9, 10, 11.

Філософія: Підручник для вузів / За ред. Г. А. Заїченка. – К., 1995.

Філософія: Курс лекцій / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К., 1993. – Лекції 20, 21, 22.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте зміст поняття «знання».
2. Розгляньте сутність проблеми співвідношення суб'єкта і об'єкта пізнання.
3. Дайте характеристику основних форм чуттєвого та раціонального пізнання.
4. Розкрийте єдність чуттєвого і раціонального у пізнавальному процесі.
5. Визначте зміст емпіричного і теоретичного рівнів пізнання.
6. Проаналізуйте особливості взаємозв'язку абсолютної, відносної та конкретної істин.
7. Розкрийте зміст основних форм і методів наукового пізнання.
8. Поясніть зміст поняття «методологія».

Змістовний модуль IV. Соціальна філософія і філософія історії

Тема 15. Фундаментальні основи буття суспільства

Соціальна філософія як окрема галузь філософського знання вивчає найбільш загальні, необхідні, внутрішні закономірності розвитку людства. Соціальна філософія – це теорія суспільства, яка за допомогою категорій моделює соціальні процеси, виявляє їх основні тенденції і закономірності розвитку. У соціально-філософському пізнанні суспільства важливу роль відіграють принципи, категорії та закони діалектики, а також загальнотеоретичні соціальні категорії і поняття: суспільство, суспільне буття, суспільна свідомість, суспільне виробництво, суспільні відносини, соціальна структура, базис, надбудова, етнос, народ, політична система тощо. Існує багато різних моделей суспільства. Проте філософські погляди на суспільство відрізняються від інших своєю теоретичністю, високим рівнем узагальнення, абстрагування з метою виявлення загальних закономірностей, тенденцій його розвитку.

Поняття «суспільство» багатогранне: це сукупність форм спільної діяльності людей, що історично склалася, а також система, яка охоплює всю сукупність умов соціальної життєдіяльності людей та їхні відносини один з одним і з природою. Суспільство – це система економічних, політичних, ідеологічних, правових, моральних, релігійних, філософських, наукових, культурно-естетичних відносин, зв'язків та взаємодій між людьми, які різняться

за соціально-політичними та економічними ознаками. Суспільне життя – це реальний життєвий процес людини (особи, соціальної групи, класу, суспільства), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою видів і форм діяльності як способу свідомого перетворення дійсності. Соціум є особливий спосіб життя людей, головними чинниками якого є свідомість, діяльність і спілкування, що веде до створення – на відміну від природи – предметно-духовного світу культури. Соціум як історичний процес постає у вигляді творчості людей в усіх галузях суспільного життя – створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи, формування нових якостей у людині. Історія постає як суспільно-природний процес взаємодії людини з природою, предметним світом культури, з іншими людьми.

Базовими поняттями в соціальній філософії і в екології є терміни «природа» і «середовище». У гранично широкому розумінні природа охоплює навколишній світ у всій різноманітності його проявів, включаючи людину і суспільство. У більш вузькому значенні терміном «природа» позначають сукупність об'єктів і систем матеріального світу в їх природному стані, які не є продуктом трудової діяльності людини. Такий підхід базується на визнанні якісних відмінностей між природою і суспільством, що лежать в основі диференціації об'єктивної реальності на дві форми – природну і суспільну. Проте ці відмінності не виключають єдності природи і суспільства, соціальна реальність глибоко укорінена в нижчих шарах буття – в неорганічній та органічній природі, і тому диференціація реальності на дві форми є відносною.

«Географічне середовище» – це сфера взаємодії суспільства з природою у межах географічної оболонки (ландшафтної сфери) Землі. Географічне середовище – це сукупність предметів і явищ живої і неживої природи, що залучені на даному історичному етапі у процес суспільного життя і виробництва та становлять необхідні умови існування і розвитку людського суспільства. Географічне середовище включає: 1) природу, втягнуту у сферу людської діяльності; 2) перетворену природу як результат суспільної діяльності (агросфера і техносфера як природно-суспільні явища); 3) антропосферу (люди, людство). Народонаселення виступає першою і головною природною передумовою розвитку суспільства та суб'єктом історичного процесу і суспільного виробництва. Географічне середовище, отже, не є чисто природне явище. Це – зовнішня природа, змінена цілеспрямованою людською діяльністю і насичена результатами суспільної праці.

Абсолютизація ролі географічного середовища або окремих його елементів у житті суспільства виявилася в такому напрямку філософської думки як географічний детермінізм. Географічний детермінізм тісно пов'язаний з геополітикою. Геополітика – це політична доктрина, яка базується на врахуванні конкретно-історичних форм впливу географічних, територіальних умов країни на формування її статусу та політики.

Усю історію взаємодії суспільства і природи можна поділити на кілька етапів. Враховуючи, що основною формою взаємодії суспільства і природи є матеріальне виробництво, розрізняють періоди такої взаємодії на основі етапів

розвитку матеріального виробництва, а також етапів розвитку самого людського суспільства.

Перший етап охоплює період від виникнення *Homo sapiens* до появи землеробства і скотарства. У соціоприродній сфері на цьому етапі визначальну роль відігравало природне середовище, природні фактори. Другий етап взаємодії суспільства і природи охоплює період, коли основними засобами антропогенного впливу на природу були скотарство та землеробство. В цей період відбулась докорінна зміна характеру впливу людей на природу. Людина виділилась із біосфери в її специфічну частину. Здійснюється поступовий перехід до осілого способу життя, виникає різниця між природним і окультуреним середовищем. Ці процеси спричинили загострення протиріч між суспільством та природою. Наступний, третій етап взаємодії суспільства з природою обумовлюється поступовим розвитком буржуазних відносин, міст, промислового виробництва і знарядь праці, завдяки чому значно збільшились можливості впливу людини на природу. Успіхи в науковому пізнанні і досягнення в галузі техніки призвели до виникнення в суспільній свідомості уявлення про природу, як про об'єкт, що протистоїть суспільству.

Четвертий етап взаємодії суспільства з природою починається в середині ХХ ст. після закінчення другої світової війни і пов'язаний з різким стрибком у розвитку науки і техніки, переворотом у виробництві. Наслідки науково-технічної революції посилюють суперечливі тенденції у взаємодії суспільства і природи, що приводить до кризової соціоекологічної ситуації. Техніка стає вирішальним чинником змін у біосфері, людська життєдіяльність стала причиною трансформації біосфери землі, причому багато її складників (види, екосистеми, життєві форми) зазнали або ж непоправних втрат, або перебувають у стані кризи. У зв'язку з цим вирішального значення набуває розвиток екологічної культури людства.

Суспільство охоплює різноманітні процеси, стосунки між людьми і складається з певних соціальних інститутів. Суспільство – це реальний процес життєдіяльності людей, що має історичний характер та існує об'єктивно, тобто незалежно від свідомості та волі людей, хоч вони як носії свідомості й волі є головними дійовими особами суспільно-історичного процесу.

Як складна, саморегульована система, суспільство має кілька сфер: економічну, політичну, соціальну, духовну тощо. Кожна із цих сфер має свої підсистеми, відповідне місце та роль у суспільному житті. Економічна сфера охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання та відношення власності, економічний і технічний базис; соціально-політична сфера включає соціальні та політичні стосунки людей у суспільстві – національні, групові, міждержавні тощо, політична сфера пов'язана з особливою формою діяльності людей – політикою та політичною владою; духовна сфера охоплює розмаїття ідей, знань, теорій, поглядів, уявлень, вірувань, почуттів, настроїв, тобто весь спектр виробництва свідомості (як індивідуальної, так і суспільної); культурно-побутова сфера охоплює виробництво культурних цінностей, передачу їх від одного покоління до іншого, життя сім'ї, організацію побуту, освіти, виховання тощо. Оскільки

сфери суспільного життя взаємопов'язані, їх треба розглядати лише в єдності. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя деформує модель суспільства.

Соціальна структура суспільства – це сукупність стійких зв'язків у малих, середніх і великих соціальних групах людей, а також відносини між ними. Під соціальною структурою розуміють соціально-класові, соціально-демографічні і соціально-етнічні групи та відносини між ними.

Великі соціальні групи найбільшою мірою виступають суб'єктами суспільного розвитку. Класи як великі соціальні групи людей характеризуються чотирма соціально-економічними ознаками: місцем у певній історичній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю у суспільній організації праці, способом одержання і часткою прибутку. У сучасній соціальній філософії розробляються нові теорії соціальної структури суспільства, зокрема поширеними є теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності.

Важлива роль у життєдіяльності суспільства належить соціально-етнічним спільнотам. Етнос – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою). Формами етносу є рід, плем'я, народ, нація. Категорію «нація» визначають як етносоціальну спільноту зі сталою самосвідомістю своєї ідентичності, що склалася (спільність історичної долі, психології та характеру, прихильність до національних матеріальних та духовних цінностей, національної символіки, національно-екологічні почуття), а також (переважно на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю.

Категорія «суспільне виробництво» охоплює виробництво самої людини, матеріальних благ, а також форм спілкування. Тобто система суспільного виробництва виступає як єдність трьох видів виробництва: носіїв життя, засобів до життя (предметних умов його існування) та соціальних умов існування носіїв життя. Відповідно до принципу матеріалістичного розуміння історії стверджується, що першоосновою розвитку суспільства є трудова, виробнича діяльність людей, яка спрямована на задоволення потреб суспільної людини. Спосіб виробництва представляють дві сторони: продуктивні сили та виробничі відносини.

У трудовій діяльності розрізняють цілеспрямовану діяльність людини, тобто саму працю, знаряддя праці та предмети праці. Предмети праці – це те, на що спрямована діяльність людини, що добувається працею з природи. Знаряддя праці – це все те, що людина використовує у процесі взаємодії між собою та природою, що слугує їй для передачі своїх дій на предмет праці, для полегшення та прискорення цих дій. Знаряддя праці відіграють найважливішу роль в історії розвитку виробництва. Окрім знарядь праці, для успішного здійснення процесу виробництва необхідні певні умови праці. Умови праці разом із знаряддями праці становлять засоби праці. Предмети праці та засоби

праці в сукупності виступають як матеріальні умови для виробництва і утворюють засоби виробництва.

Матеріальні блага, що створюються людською працею, служать для людини засобами її існування і одночасно є основою для подальшого розвитку самого виробництва. Основним, найважливішим і вирішальним елементом виробництва виступає сама людина, яка, використовуючи в процесі виробництва свої знання, виробничі навички та досвід, приводить у дію знаряддя праці. Таким чином, засоби виробництва, що створюються суспільством, разом з людьми, що володіють знаннями та навичками до праці, а також методи та форми організації виробництва становлять у сукупності продуктивні сили суспільства. Продуктивні сили суспільства постійно змінювалися і вдосконалювалися протягом всієї історії людства.

Матеріальна виробнича діяльність людей стала основою виникнення і розвитку суспільних зв'язків та відносин, тобто людського суспільства. Тому виробництво завжди, за будь-яких умов має суспільний характер, є суспільним виробництвом. У процесі виробництва люди вступають у певні відносини не тільки з природою, а й один з одним; ці взаємовідносини людей називають виробничими відносинами. У виробничі відносини входять насамперед виробничо-технічні відносини, а також відносини в процесі розподілу, обміну та споживання суспільного продукту. В основі виробничих відносин лежить власність на засоби виробництва. Форми власності визначають форми розподілу, обміну та присвоєння виробленого, а також місце людини в системі виробництва.

Продуктивні сили та виробничі відносини є нерозривними і у взаємозв'язку становлять спосіб виробництва. Виробничі відносини похідні, вторинні щодо продуктивних сил. Характер цих відносин з необхідністю змінюється разом з перетворенням та зростанням продуктивних сил. Виробничі відносини – це об'єктивні, матеріальні відносини, які залежать від рівня та характеру розвитку продуктивних сил. Виробничі відносини, перебуваючи в діалектичній єдності з продуктивними силами, не пасивні щодо останніх, а впливають на їх розвиток і можуть виступати головним джерелом і вирішальним рушієм матеріального виробництва.

Спосіб виробництва характеризується не лише виробництвом матеріальних благ. Він відтворює соціальне буття людини, а також формує, розвиває саму людину. Категорія способу виробництва має чітко визначений конкретно-історичний характер, свої специфічні якісні характеристики, властиві лише певному ступеневі розвитку суспільства. Зміна способу виробництва викликає зміну всього укладу суспільного життя, тобто відбуваються зміни соціального, політичного, духовного характеру, змінюється соціально-класова структура суспільства.

Духовне життя суспільства – це надзвичайно широке поняття, що включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей; сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства

охоплює світ ідеального разом з його носіями, соціальними суб'єктами – індивідами, народами, етносами.

Духовне життя суспільства включає в себе духовне виробництво, суспільну свідомість і духовну культуру. Духовне виробництво здійснюється в нерозривному взаємозв'язку з іншими видами суспільного виробництва, це формування духовних потреб людей, насамперед виробництво суспільної свідомості. Суспільна свідомість є сукупністю ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття; вони вироблені людством у процесі освоєння природи і соціальної історії. Суспільна свідомість не тільки відображає суспільне буття, а й творить його, здійснюючи випереджаючу, прогностичну функцію щодо суспільного буття.

Суспільна свідомість є надзвичайно складним явищем, що має динамічну, складну структуру, яка зумовлюється структурою суспільного буття. Одним з елементів структури суспільної свідомості є її різні рівні – буденна і теоретична свідомість, ідеологія та суспільна психологія. Буденний рівень суспільної свідомості включає в себе емпіричні знання про об'єктивні процеси, погляди, настрої, традиції, почуття, волю людей. Теоретичний же рівень суспільної свідомості виходить за межі емпіричних умов буття людей і виступає у вигляді певної системи поглядів, прагне проникнути в саму суть явищ об'єктивної дійсності, розкрити закономірності їхнього розвитку та функціонування.

Важливими елементами структури суспільної свідомості виступають суспільна психологія та ідеологія. Суспільна психологія являє собою сукупність поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, звичок, традицій, звичаїв, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їхньої життєдіяльності через призму їхніх повсякденних інтересів. Ідеологія – це сукупність ідей, поглядів, що у систематизованій, логічно впорядкованій формі відображають соціально-економічні умови життя людей. Ідеологія виступає як вищий науково-теоретичний рівень духовних цінностей.

В структурі суспільної свідомості виділяють також її основні форми: політична свідомість, яка відображає політичні відносини, політичну діяльність, що відбувається в суспільстві; правова свідомість, яка являє собою сукупність знань, поглядів на юридичні права, норми та закони, що регулюють поведінку людей у суспільстві; з правосвідомістю тісно пов'язана моральна свідомість – мораль являє собою сукупність норм, правил поведінки людей в суспільстві, що регулюється силою громадської думки; естетична свідомість, яка відображає об'єктивну дійсність в художніх образах, особлива роль у її формуванні належить мистецтву; релігія як форма суспільної свідомості охоплює релігійну ідеологію та релігійну психологію. Таким чином, суспільна свідомість постає як складний соціально-духовний феномен і соціальне явище.

Духовна культура – це різноманітний досвід життєдіяльності соціальних суб'єктів щодо освоєння суспільного буття, соціуму в цілому, багатогранних духовних цінностей. Такий досвід має загальний, універсальний характер. Духовна культура включає в себе певну систему цінностей, знань, переконань,

світоглядних орієнтацій, норм, традицій в органічній єдності з соціальною гуманістично значимою діяльністю людей щодо освоєння, творення буття.

Таким чином, духовне життя суспільства є надзвичайно важливим елементом його життєдіяльності, від оптимального процесу розвитку якого залежить загальний прогрес. Основним, безпосереднім суб'єктом духовного життя суспільства є людина, особистість. Уся система цілеспрямованої діяльності соціальних суб'єктів має бути скерована на створення всебічних умов для самореалізації духовного потенціалу людини, творчої самореалізації її сутнісних сил.

Основні поняття: суспільство, суспільне буття, суспільна свідомість, суспільне виробництво, суспільні відносини, географічне середовище, географічний детермінізм, геополітика, антропосфера, техносфера, соціоекологія, соціальна структура, соціальні групи, класи, етнос, нація, продуктивні сили, виробничі відносини, суспільна психологія, ідеологія, духовна культура.

Література:

- Вебер М.* Основные социологические понятия: Избранные произведения. – М., 1990.
- Вернадский В. И.* Несколько слов о ноосфере // Русский космизм. – М., 1993.
- Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. – М., 1986.
- Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности.* – М., 1990.
- Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.
- Печчи А.* Человеческие качества. – М., 1980. – Гл. 2, 5, 6.
- Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. – М., 1962.
- Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М., 1987.
- Швейцер А.* Благоговение перед жизнью. – М., 1990.
- Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К., 2000. – Теми 12, 13, 15, 17, 18, 19.
- Філософія: Підручник / Бичко І. В. – К., 2001. – Лекції 24, 25, 26, 27.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.
- Методичні рекомендації до самостійної роботи при вивченні теми «Суспільство і природа» // Укл. Олексюк Л. М. – КУЕТТ, 2003.

Завдання для самостійної роботи

1. Дайте визначення понять «навколишнє середовище», «географічне середовище», «геополітика».
2. Визначте основні проблеми соціальної екології.
3. Назвіть основні виміри екологічної культури.
4. Визначте основні чинники і типи природокористування.
5. У чому суть вчення В. І. Вернадського про ноосферу?
6. Розгляньте основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.

7. Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.
8. Визначте основний зміст поняття «нація».
9. Розкрийте взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин.
10. Опишіть структуру духовного життя суспільства та поясніть її основні складові.

Тема 16. Історична динаміка суспільного життя

Осягнення особливостей історичного процесу в його єдності та невичерпному розмаїтті є основоположним завданням філософії історії. Його реалізація передбачає з'ясування низки складних проблем: початку, спрямованості, сенсу і кінця історії, співвідношення універсального і локального, конкретно-історичного і архетипного, центру та периферії, класичних та некласичних соціокультурних форм, типового й унікального у світовій історії тощо.

Термін «філософія історії» запровадив Вольтер у XVIII ст., але реальне формування філософії історії як певної галузі людських знань започатковується ще у стародавньому суспільстві. Філософські погляди на історію в цей період були органічною складовою міфологічного світогляду та історичних учень таких мислителів, як Платон, Арістотель, Полібій у Греції, Конфуцій в Китаї та ін. Саме тоді формуються три найважливіші напрями лінійної філософії історії: прогресистський, регресистський і циклічний. Усі ці напрями збереглися і не втратили значення основних донині. У XX ст. поряд з цими напрямками, які репрезентують лінійну філософію історії, виникає й принципово відмінна, нелінійна філософія історії. Предмет філософії історії, незалежно від того, про який з її напрямів ідеться, становить суспільство в його темпоральних (часових) модифікаціях і трансформаціях. У цьому плані у філософії історії багато спільного з історичною наукою. Але є й істотні відмінності. Історію цікавлять переважно локалізовані в просторі та часі суспільні події, процеси, явища, тоді як філософію історії – масштабні цілісні соціокультурні формування. Історія досліджує передусім подієвий, хронологічний шар перебігу змін у різних регіонах планети на різних відтинках часу, філософія історії – глибинні тенденції та закономірності цих змін.

Питання про єдність світової історії, розмаїття її утворень має характер основоположного для філософського осягнення історії. Відповідь на нього передбачає вирішення цілого ряду проблем, пов'язаних із діалектикою загального та особливого в історичному процесі, співвідношенням у ньому конкретно-історичного та загальнолюдського. А це вимагає, у свою чергу, дослідження проблеми спрямованості історичного розвитку людства, виявлення природи соціально-історичного закону, форм, етапів і критеріїв суспільного прогресу, а також гуманістичного змісту історії. Проблема єдності та різноманітності історичного процесу, періодизації та структурування його форм була і є однією з наріжних для філософії історії.

Формування філософії історії як самостійної філософської дисципліни пов'язане з іменами Вольтера, Кондорсе, Гердера, Гегеля (прогресистський

напрям), Монтеня, Руссо (регресистський), Макіавеллі, Віко (циклічний). Філософія історії XVIII – першої половини XIX ст. у поясненні закономірностей суспільного розвитку орієнтувалась на дві методологічні установки. Однією з них був натуралізм у формі географічного детермінізму (Ш. Монтеск'є, Г. Гердер та ін.), або ж ідеалістичний натуралізм (К. А. Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо). Друга методологічна орієнтація, започаткована Дж. Віко, є характерною для ідеалістичних учень (І. Кант, Г. Гегель).

На сучасному етапі розвитку світової соціально-філософської думки поступово утверджується таке розуміння історії, яке умовно можна означити як монадне. Його характерною рисою є тлумачення всесвітньо-історичного процесу як єдності, але єдності такої, що у свою чергу, утворюється множиною великих історичних індивідів. Монадне розуміння історії, враховуючи і реалізуючи можливості узагальнюючого (формаційного) та індивідуалізуючого (цивілізаційного) підходів до вивчення історичного процесу, водночас уникає однобічності кожного з них, оскільки не розглядає їх у протиставленні, а виходить із їхньої глибинної єдності, взаємодоповнюваності.

Формаційний підхід базується на моністичному, універсалістському розумінні історії. Він трактує всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Поняття суспільно-економічної формації входить до категоріального апарату вчення, розробленого Марксом та Енгельсом, і є одним із наріжних у контексті цього вчення. Термін «формація» охоплює відразу два зрізи людського суспільства – суспільство як процес і як стан, структуру системи відносин між людьми. Основні поняття – «суспільно-економічна формація» та «суспільна формація». Суспільно-економічна формація частіше трактувалась як сукупність виробничих відносин; суспільна формація – як сукупність суспільних відносин. Крім того, використовуються терміни: «історична формація», «економічна формація», «формації суспільного виробництва». Отже, основні значення формації у Маркса такі: історично визначена сукупність виробничих відносин; історично визначена сукупність суспільних відносин; економічна структура суспільства взагалі; ступінь історичного розвитку суспільства (докласове суспільство, класове суспільство та майбутнє безкласове суспільство); історичний тип суспільства.

За сучасних умов однобічність тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно-економічних формацій, стала очевидним фактом. При розробці нелінійного розуміння історичного процесу першорядного значення набуває поняття «цивілізація». З кінця XVIII ст. проблема цивілізації посідає одне з чільних місць у західноєвропейській філософії та історії. Десь із середини XX ст. підхід до цивілізаційної тематики змінюється, і мова вже йде частіше не про цивілізацію, а про цивілізації. Відповідно й історичний процес загалом постає не як один і єдиний моноліт, що проходить через ряд темпорально-просторових видозмін, а як низка послідовних і співіснуючих соціокультурних формоутворень, локалізованих у соціальному просторі та часі. Починаючи з середини 80-х років XX ст., мультиплікативний підхід до цивілізаційної проблематики поступово стає домі-

нуючим. Різко розширюється спектр вживання семантичних значень слова «цивілізація».

М. Я. Данилевський, російський філософ ХІХ ст., вперше розглянув проблему цивілізації не з позицій європоцентризму – як становлення і розвиток однієї і єдиної західноєвропейської цивілізації на протигагу всім іншим, «до цивілізованим» народам, а як проблему множинності цивілізацій. Данилевський розглядає часовий рух людського суспільства як низку автономних послідовних і співіснуючих соціальних організмів, які він називає культурно-історичними типами, а на етапі зрілості – цивілізаціями.

Багато спільного з Данилевським є у О.Шпенглера, німецького філософа ХІХ-ХХ ст., який, проте, тлумачить цивілізацію не як злет, а як омертвіння відповідної історичної культури. Загальна кількість і означення розвинутих культур у Шпенглера не збігаються з Данилевським. За Шпенглером їх вісім: китайська, вавілонська, єгипетська, антична (вона ж – аполонівська, або греко-римська), арабська (магічна), західна (фаустівська), культура майя та російська. Найдокладніше Шпенглер зупинився на порівняльному аналізі життєвого кола (завершальною стадією якого і є цивілізація) чотирьох культур — індійської, античної, арабської та західноєвропейської.

Базовою ідеєю філософсько-історичної теорії А. Тойнбі, англійського філософа ХХ ст., була ідея існування локальних, відносно замкнених цивілізаційних спільностей, кожна з яких має свою власну історію. А.Тойнбі виділяє у своєму 12-томному «Дослідженні історії» двадцять одну таку спільність, зводячи, зрештою, їх чисельність до тринадцяти. Сукупність історій цих цивілізаційних спільностей (цивілізацій) утворює всесвітньо-історичний процес. У перебігу історії усіх цивілізацій Тойнбі виділяє наступні етапи: виникнення, ріст, надлом, деградація та дезінтеграція, які характеризуються з позицій філософії життя. Ці етапи є спільними для всіх цивілізацій, але кожна проходить їх по-своєму, накладаючи на них відбиток власної унікальності. Розвиток цивілізацій здійснюється за законом «виклику та відповіді». Становлення, розвиток і прогрес цивілізації відбувається доти, доки вона може сприймати виклики довкілля і адекватно реагувати, давати відповідь на них.

У сучасній філософії цивілізаційна проблематика розглядається, як правило, крізь призму співвідношення традиційних цивілізацій з техногенною, що перманентно переростає в посттехнічну (постіндустріальну) і далі – в інформаційну. З позицій сучасного трактування цивілізаційного підходу, як і з позицій його традиційного варіанта, історичний процес постає не монолінійною послідовністю, а поліцентричним процесом розвитку і зміни таких культурно-історичних форм, як цивілізації, кожна з яких розглядається як нелінійне утворення монадного характеру.

Монадність цивілізацій постає як їхня взаємовідокремленість, доцентровість, замкненість. Особливістю цивілізаційного підходу і в традиційному, і в сучасному варіанті є його плуралістичність, що дає можливість уникнути однобічності в дослідженні історичного процесу. Для цього підходу характерний розгляд цивілізацій як рівноцінних і самобутніх виявів історичного існування людей.

З позицій цивілізаційного підходу, як підходу послідовно нелінійного, історичний прогрес виявляється в тому, що кожна цивілізація в процесі самовизначення і самоствердження відтворює себе заново і збагачує своїм, тільки їй притаманним екзистенційним досвідом неминущі інваріантні структури і цінності загальнолюдського характеру. Відтворення таких інваріантних загальнолюдських цінностей у контексті певної цивілізації має свій ритм і реалізується через органічне поєднання засвоєння і творення. Критерієм прогресу виступає, таким чином, ступінь розвиненості, самоідентифікації і самореалізації певної цивілізації, умовно кажучи, відстань, пройдена саме нею по шляху відтворення та збагачення загальнолюдських цінностей та інваріантних структур культури.

Розвиток суспільства – це закономірний і водночас стихійний, випадковий процес. Він може супроводжуватися прогресивними і регресивними, революційними і контрреволюційними перетвореннями в суспільних відносинах. Історичний процес багатомірний і мінливий, відповідно й осмислення його здійснювалося в різних ракурсах, у руслі різних напрямів, призводило до формування, утвердження та зміни основоположних парадигм історичної свідомості.

Таким чином, основних напрямів філософського тлумачення історії три: прогресистський, регресистський і циклічний; основних парадигм дві: класична і некласична. Вершиною розуміння історичної реальності в рамках класичної, лінійної парадигми і водночас першим контурним абрисом некласичної парадигми історичної рефлексії є марксистська інтерпретація історії як природно-історичного процесу зміни суспільно-економічних формацій. З'ясування своєрідності цивілізацій як цілісних, відносно автономних і локалізованих у соціальному хронотопі культурних утворень, їхньої ролі й місця в історичному процесі є однією з особливостей некласичної парадигми філософсько-історичного мислення. Вона є основою для розробки, обґрунтування і реалізації нелінійного підходу до досягнення та адекватного відображення розмаїття людської історії.

Історичний шлях людства за такого підходу постає не як однолінійний і неухильно поступальний рух єдиного суб'єкта – людського суспільства загалом, а як сукупність самобутніх історичних організмів, багатолінійний, поліцентричний, багатомірний процес надскладної конфігурації, перебіг якого аж ніяк не може зводитись до сукупності змін поступального характеру. Цивілізації виступають у даному разі як своєрідні макроіндивіди історії, в кожному з яких фокусується, відтворюється, уособлюється відповідною мірою і специфічним саме для нього чином увесь всесвітньо-історичний процес. Тобто як рівноцінні і водночас неповторні монади загально-історичного рівня, відмінності між якими спричинюють багатоманітність, невичерпність і нескінченність людської історії. Відповідно докорінним чином переосмислюються, помітно конкретизуючись, поглиблюючись і доповнюючись, існуючі трактування суспільного прогресу. Прогрес за нелінійного розуміння історії вбачається не лише в неперпинному і нескінченному просуванні в одному й тому ж напрямі від менш досконалого –

до досконалішого одного, уніфікованого надсуб'єкта, але не меншою мірою – у саморозвитку, самовизначенні, самовдосконаленні і самоздійсненні кожною з цивілізацій своїх, лише їй притаманних задатків, здатностей, здібностей і можливостей. І завдяки цьому – в збагаченні своїм, властивим саме для даної цивілізації, екзистенційним досвідом загальнолюдських структур і цінностей, які в розвитку кожною з цивілізацій збагачуються новими смисловими відтінками.

Основні поняття: філософія історії, суспільно-економічна формація, культура, цивілізація, прогрес, регрес, соціальний простір і час.

Література:

Блок М. Апология истории. – М., 1993.

Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990.

Сорокин П. Социальная стратификация и социальная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.

Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995.

Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т.1. – М., 1993.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992.

Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991.

Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990.

Філософія: Навч. посібник за ред. І. Ф. Надольного. – К., 2000. – Теми 14, 15.

Філософія: Підручник / Бичко І. В. – К., 2001. – Лекції 28, 29.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначте філософський зміст поняття «історія».
2. Розкрийте сутність соціально-історичного простору і часу у філософському розумінні.
3. Порівняйте історичне і філософське знання.
4. Розкрийте проблему визначення основних цінностей в історичному процесі.
5. Розгляньте проблему ролі людини в історії.
6. Порівняйте формаційний та цивілізаційний підходи до аналізу суспільства.
7. Проаналізуйте проблему сенсу історії.

Тема 17. Глобальні проблеми і ціннісні орієнтири сучасного людства

Людство вступає в еру великомасштабних, хронічних і надзвичайно складних проблем взаємозалежності між глобальною економікою і загальнопланетарним навколишнім середовищем. Всеохоплюючий міжнародний характер глобалізації ставить перед світовим співтовариством завдання регулювання як екологічних відносин, що виникають у системі

«природа – суспільство», так і економічних. Інтернаціоналізація еколого-економічних відносин у світовому виробничому процесі вимагає вироблення методів міжнародного регулювання природокористування і міждержавних еколого-економічних відносин.

Головним негативним наслідком індустріалізації виробництва стало виникнення глобальних проблем сучасної цивілізації, зумовлених тим, що людська техніка та виробнича діяльність за своїми масштабами досягла вимірів загальнопланетних процесів. Глобальні проблеми мають планетарний, загальносвітовий характер, охоплюють певною мірою все людство, зачіпають життєві інтереси всіх народів і держав, і тому вимагають для свого розв'язання їхніх спільних і невідкладних зусиль. Сформувався складний вузол проблем глобальної безпеки, екологічні, політичні та інші аспекти яких виявились нероздільними. Усі ці процеси стимулюють нестабільність у регіональному і глобальному масштабах. При цьому стає очевидним, що проблеми національної безпеки можуть вирішуватися тільки в контексті глобальної безпеки на основі ефективного планетарного співробітництва.

Глобальні екологічні проблеми – це складний комплекс проблем природного і антропогенного походження, що динамічно змінюється. Багато з них становлять реальні екологічні загрози: зміна хімічного складу атмосфери та її наслідки (зростання концентрації «парникових газів» і глобальне потепління, закислення навколишнього середовища та інше забруднення природних прісних вод, океанів і прибережних акваторій); знеліснення й опустелювання, ерозія ґрунтів, втрата родючості земель; зменшення біорізноманітності; ризики, пов'язані з біотехнологіями; виробництво, перевезення і застосування токсичних речовин та ін. До цього долучають різні погляди в різних країнах на забезпечення здоров'я і безпеки людини, а також передача країнам, які розвиваються, небезпечних технологій, що створює загрози населенню і т. п.

Можна визначити чотири категорії загроз, пов'язаних зі змінами в навколишньому середовищі: 1) безпосередні загрози існуванню людини (голод, хвороби, радіація та ін.); 2) загрози територіям (опустелювання, підвищення рівня океану, транскордонне перенесення забруднень); 3) загрози системі життєзабезпечення (сільському і рибному господарству, ресурсам прісної води, лісам і т. ін.); 4) загрози економічному розвитку (дефіцит природних ресурсів, нестабільність фінансової системи і ринків та ін.). Особливої уваги заслуговує сучасна глобальна демографічна ситуація – зростання населення і наявна вже перенаселеність планети, що породжує продовольчу і цілу низку соціальних проблем.

У контексті глобальних екологічних проблем важливе місце посідає європейський континент з його найбільш давньою історією розвитку промислового виробництва і, відповідно – значною трансформацією навколишнього середовища, що виявляється в глобальних масштабах, і який, з іншого боку, відчуває на собі вплив інших регіонів земної кулі. Абсолютно всі тенденції погіршення екологічної ситуації у світі властиві і природному доквіттю України. Разом з тим і Україна є одним із регіонів, що досить суттєво впливає на збереження і посилення негативних глобальних тенденцій, оскільки

тут ресурсо- і енергоспоживання на одиницю валового національного продукту в 2–3 рази вищі, ніж в країнах Західної Європи та США, і у 5–6 разів – ніж у Японії. Природоохоронні заходи в Україні залишаються недостатньо ефективними.

Отже, аналіз глобальної проблематики в цілому свідчить про гостру необхідність широкої координації зусиль людства, спрямованих на забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку і адаптації до ресурсів біосфери, досягнення домовленості з пріоритетів глобальної екології, проведення комплексних міждисциплінарних досліджень фізичних, хімічних і біологічних процесів.

У всьому світі досить активно відбувається переорієнтація від настанови на «прискорення» науково-технічного прогресу до ідеології «виживання». Це означає, що на перший план виходить пошук засобів розв’язання суперечностей між економічним поступом і збереженням довкілля, досягнення повної збалансованості між цими сферами. Ігнорування цієї єдності, забуття того, що не тільки виробництво, а й сама природа є основою людської життєдіяльності – одна з гносеологічних і діяльнісних причин екокризи, що настає.

Сучасна індустріальна цивілізація залишається суспільством споживання, яке виснажує і забруднює середовище життя, біосферу і формує техногенну людину. Техніка «творить» природу і людину за своїм образом і подобою, перетворюючи останню з мети на засіб. Система техніки і технологій призначена підпорядковувати та дедалі інтенсивніше експлуатувати навколишнє середовище, тоді як ресурси біосфери досить обмежені, а могутність і можливість техніки зростають практично безмежно. Споживацьке ставлення до природи призводить до її руйнації, враховуючи, що гонитва за технічними й економічними показниками розвитку є загальнопланетарною тенденцією. Усе буття людини, її ментальність і система цінностей поставлені виключно в економічну площину. У результаті складається досить абсурдна ситуація: прибутки зростають, підвищується нібито рівень життя, а стан навколишнього середовища і самопочуття людей стають дедалі гіршими. Гонитва за прибутками виявляється навіть у сфері екології, і охорона природи розглядається як збереження ресурсів для промисловості, а охорона того чи іншого виду ставиться в залежність від його корисності. Система всезагальної корисності – це та субстанційна основа, що об’єднує всі прояви людської цивілізації.

Таким чином, необхідна безумовна зміна світоглядних, економічних і екологічних орієнтирів та існуючої системи цінностей. Адже екологічні труднощі значною мірою зумовлені пануючими в наш час ціннісними орієнтирами. Суспільство проектує на природу свої як позитивні, так і негативні сторони, і тим самим багато в чому визначає стан природи. Сучасна екологічна криза – певною мірою симптом душевного і духовного неблагополуччя людини. Тому необхідно змінити систему цінностей, насамперед тих, які регулюють ставлення людини до природи, суттєво змінитися має також стратегія практичних орієнтацій людства. Потрібне нове переосмислення місця людини у світобудові: розглядати людину не як

завойовника природи, а як її органічну складову частину. Ідея про пріоритет природи перед особистістю і суспільством у різних формах присутня у релігійних системах, у філософських і наукових вченнях. Так, наприклад, великий мислитель ХХ ст. А. Швейцер проголосив етику благоговіння перед життям. Сучасне людство має усвідомити і утвердити пріоритет природи, біосфери, життя перед будь-якими іншими пріоритетами: як домінування цілого над його частиною.

Неодмінною вимогою для забезпечення виживання та поступу людства є формування і розвиток екологічної культури. Екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних потреб і намірів. Екологічна культура – це мистецтво впорядковувати навколишнє середовище, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля, реалізувати людське життя на певній ціннісній основі. Екологічна культура звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі й на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті. Таким чином, екологічна культура – це окрема галузь людської духовності, пізнання та практики, яка визначає характер і способи відносин людини з біосферою.

Засади та вимоги екологічної культури безпосередньо втілюються у найрізноманітніших об'єктах, формах, явищах і процесах. Вони відображаються у духовній творчості, мистецтві, політиці, певних технологіях і виробач тощо. В основі усього цього розмаїття іституціоналізації екологічної культури є її процесуальне (діяльнісне) буття, котре найповніше виявляється у феномені природокористування.

Незважаючи на існуючі застереження, до недавнього часу домінуючим принципом природокористування залишався економічний принцип, згідно з яким критерієм ефективності господарської діяльності вважається одержання максимальної економічної вигоди при мінімальних затратах. Лише тоді, коли нераціональний антропогенний вплив на природне середовище почав обертатися величезними економічними збитками, в природокористуванні поступово почав упроваджуватися еколого-економічний принцип, згідно з яким критерієм ефективності господарської діяльності є одержання максимально можливої економічної вигоди при якнайменшій шкоді для природного середовища. Упровадження у практику цього принципу сприяло утвердженню в суспільній свідомості нового природоохоронного мислення, усвідомленню більшістю населення всієї гостроти сучасної соціоекологічної кризи, розробці ресурсозберігаючих та екологічно чистих технологій та ін. Проте, внаслідок інтенсифікації економічного розвитку країн, збільшення об'ємів і темпів суспільного виробництва, залучення в сферу природокористування нових природних об'єктів руйнування природи антропогенною діяльністю посилюється і доходить до певних граничних меж.

На сучасній стадії взаємодії суспільства та природи природокористування повинне базуватися на новому соціоекологічному принципі, коли критерієм

ефективності господарської діяльності є одержання максимально можливої економічної вигоди при обов'язковому збереженні динамічної рівноваги геоекосистеми, що досягається шляхом не перевищення антропогенними навантаженнями гранично допустимих меж. Реалізація цього принципу на практиці означає перехід від пасивних природозахисних дій до наступальних випереджувальних – створення територіальних систем раціонального природокористування, оптимізації життєвого середовища людини, що виключало б саму можливість виникнення конфліктних ситуацій між природою і суспільством. Соціоекологічний принцип природокористування вимагає переходу від нераціонального екстенсивного природокористування до раціонально зрівноваженого, при якому людство повинне контролювати свій розвиток і антропогенне навантаження на геоекосистеми. Отже, раціональне природокористування можна визначити як збалансовану взаємодію суспільства та природи, що забезпечує узгодженість соціально-економічного розвитку із законами природи, досягнення компромісу між соціально-економічними потребами людини і здатністю природи задовольняти їх без суттєвої шкоди для свого нормального функціонування.

Тут постає проблема переходу до нового типу природокористування – ноосферного або інформаційно-конструктивістського, який виступає імперативною засадою екологічної життєдіяльності людини. Модель такого типу природокористування базується на основі вчення про біосферу енциклопедиста В. І. Вернадського. Найголовнішою у філософській творчості мислителя є ідея переходу біосфери в ноосферу. Ноосфера – такий стан світу людини, коли її науковий розум і практична діяльність стають планетарною силою, сумірною з силами природи. Релігійний варіант учення про ноосферу розроблений французьким мислителем П. Тейяром де Шарденом, який розглядав ноосферу як один з етапів космогенезу, мислячу оболонку планети. Ноосфера, за Вернадським, постає як сфера взаємодії, єдності природи і суспільства, що певним чином організована свідомою людською діяльністю і науковою думкою. Ноосфера – це царство розуму, стан гармонії у відносинах між людьми, людей з природою і в самій природі. Ноосфері, за Вернадським, очевидно, ще належить здійснитися, сьогодні є лише деякі з її елементів та проявів. З іншого боку, стан ноосфери дійсно існує і вже склався на Землі, оскільки людська діяльність перетворилася на планетарну силу; але сутність або ядро цього стану становить не гармонія, як її розумів Вернадський, а сукупність глобальних проблем людства.

Стійкий та збалансований розвиток людства багато в чому залежить від успішної екологізації людської діяльності, світогляду, науки. Екологізація означає, що до рівня найцінніших вимірів людини вивисується і її довкілля. Найпотужніший парадигмальний ефект екологізація викликала в морально-етичній сфері. Сучасна філософська думка (А. Швейцер та ін.) прийшла до утвердження морального права не лише за людиною, а й за іншими живими об'єктами, що постає як фундаментальний злам у відносинах зі світом узагалі. Традиційний моральний постулат – «чини щодо інших людей так, як ти хотів би, щоб діяли стосовно тебе», трансформується відповідно до розширення

множини об'єктів застосування цього принципу. Тепер і рослина, і тварина стає (чи може стати) не лише прагматичним ресурсом або предметом естетичної насолоди, а й морально-ціннісним утворенням, котре вправі розраховувати на людяність у ставленні до себе так само, як це має бути і між людьми.

Ідея екологічного імперативу, що набула популярності у 80-ті роки ХХ ст., посилює категоричний імператив І. Канта поширенням відповідного ставлення на світ тварин і рослин, біосферу загалом. Природа – не ресурс, а ціль, стався до неї так, як би ти хотів, щоб було влаштоване твоє власне життя. Екологізація моралі і формування екологічного імперативу постають могутнім чинником унормування та гармонізації людиною своїх взаємин із довкіллям, коеволюційного розвитку системи «людина – біосфера».

Основні поняття: глобалізація, глобальні проблеми, соціальна екологія, екологічна криза, екологічна культура, природокористування, ноосфера, екологізація, екологічний імператив.

Література:

Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. – К.: Генеза, 1996. 369 с.

Барулин В. С. Социальная философия. Учебник. – Ч. 1, 2. – Изд-во МГУ 1993. – 240 с.

Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник / І. В. Бичко та ін. – Київ: 1993.

Філософія. Навчальний посібник / За ред. проф. І. Ф. Надольного. – К., 1997. – Теми 13, 22.

Белл Д. Социальные границы информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986.

Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста // Мир философии. – В 2-х ч. – М., 1991.

Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1980. – Гл. 2, 5, 6.

Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990.

Крисаченко В. С. Людина і біосфера. Основи екологічної антропології. – К., 1998.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте зміст понять «глобалізація» і «глобалізм».
2. Опишіть сутність і основні ознаки глобальних проблем.
3. Охарактеризуйте явище екологічної кризи та шляхи її подолання.
4. Назвіть основні соціально-економічні проблеми сучасності та розкрийте їх причини.
5. Визначте основні принципи раціонального природокористування.
6. У чому полягає суть екологізації людської діяльності та моралі? Що таке екологічний імператив?

Методичні рекомендації для самостійної роботи

Під час самостійної підготовки студенти повинні вивчити та зрозуміти лекційний матеріал, опрацювати рекомендовану літературу, ознайомитися з основними підходами вітчизняних і зарубіжних мислителів до питань, які виносяться на обговорення, а також виконати завдання для самостійної роботи з кожної теми.

Студент, який готує на семінарське заняття виступ з повідомленням, повинен визначити питання, які він розглядатиме у своєму виступі, розкрити зміст та основні положення свого повідомлення (реферату, доповіді). За кілька днів до семінару студент має прийти на індивідуальну консультацію до викладача, з яким обговорити всі питання стосовно свого виступу.

Важливо, щоб під час самостійної роботи студенти навчилися оперувати основними філософськими поняттями та категоріями при аналізі філософських проблем, оволоділи основними філософськими принципами та першоджерелами. Спроможність студента до узагальнення, вміння виділити головне і зосередити на ньому увагу, глибоко і всесторонньо проаналізувати поставлену проблему, а також уміння робити обґрунтовані висновки свідчить про оволодіння методами і прийомами інтелектуальної діяльності, здатність до творчої науково-дослідної роботи. Успіх самостійної роботи в багатьох випадках залежить від чіткого її планування. Головним тут є вмілий розподіл часу та підбір необхідної літератури, уміле її використання. Основою самостійної роботи є вивчення рекомендованої літератури. При цьому необхідно зрозуміти і запам'ятати не текст узагалі, а головне, найбільш істотне, узагальнюючі висновки.

При підготовці реферату студент повинен відвідати консультацію викладача, після чого приступати до розробки завдання. При роботі над рефератом студент повинен обов'язково опрацювати рекомендовану до даної теми літературу. Ознайомившись зі змістом вибраних посібників, додаткової літератури та першоджерел, студент розробляє план своєї роботи. План, як правило, включає: вступ, головні питання, висновки та список використаної літератури. Після цього студент готує текст реферату. У кінці кожного питання робляться короткі висновки. Готовий реферат здається на перевірку викладачу.

Список тем рефератів

1. Відношення «людина-світ» як основна проблема світогляду.
2. Міфологія як світогляд.
3. Особливості релігійного світогляду.
4. Світоглядний зміст наукової картини світу.
5. Філософія і культура.
6. Методологічна роль філософії.
7. Філософія Сократа.
8. Порівняльний аналіз філософії Аврелія Августина та Фоми Аквінського.
9. Основні риси гуманізму епохи Відродження.
10. Проблема людини у філософії Просвітництва.
11. Проблема свободи в класичній німецькій філософії.
12. Моральна філософія І. Канта.
13. Концепція практики та проблема людини у філософії К. Маркса.
14. «Філософія життя»: формування нової філософської парадигми.
15. Класичний психоаналіз та неофрейдизм.
16. Екзистенціалізм та персоналізм.
17. Філософська антропологія та її основні напрями.
18. Релігійна філософія православного спрямування: «філософія серця», «філософія всеєдності».
19. Релігійна філософія католицького спрямування: неотомізм і тейярдизм.
20. Проблема знання, мови, розуміння у філософії ХХ ст.
21. Основні етапи розвитку позитивістської філософії.
22. Структуралізм і постструктуралізм.
23. Герменевтика: історія і сучасність.
24. Основні етапи розвитку філософської думки в Україні.
25. Г. Сковорода – родоначальник української класичної філософії.
26. Філософська культура українського «бароко».
27. Філософські ідеї українського романтизму.
28. Предметність, соціальність і історичність «світу людини».
29. Основні принципи теорії розвитку.
30. Філософія про сутність людини.
31. Проблема гуманізму у філософії.
32. Філософія про сенс людського життя.
33. Свобода та відповідальність як виміри людського буття.
34. Свідомість і мислення. Проблема ідеального.
35. Духовний світ і духовний розвиток людини.
36. Особливості сучасної науки як пізнавальної діяльності.
37. Роль інтуїції в пізнанні та творчості.
38. Проблема істини у філософії і науці.
39. Соціально-класова структура суспільства: перспективи, проблеми розвитку.
40. Геополітика: минуле і сьогодення.
41. Проблеми екології в сучасних умовах.
42. Цінності в системі культури.
43. Ціннісний світ сучасної молоді.

Список рекомендованої літератури

1. ПІДРУЧНИКИ І НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

- Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. – К., 2000.
- Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К., 1996.
- Горак Г. І. Філософія. – К., 1997.
- Історія філософії України: Підручник / Тарасенко М. Ф., Русин М. Ю. та ін. – К., 1994.
- Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен – Львів, 1995.
- Мотрошилова Н. В. Рождение и развитие философских идей / Историко-философские очерки и портреты. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
- Мир философии. Книга для чтения: В 2-х ч. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с.
- Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини. – К., 1995.
- Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. – К., 1999.
- Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. – К. – Л., 2001. – 448 с.
- Радугин А. Н. Философия: Курс лекций. – М., 2001.
- Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. – К., 2001.
- Філософія. Курс лекцій: Навчальний посібник / Л. В. Бичко та ін. – Київ: Либідь, 1993. – 576 с.
- Философия. Учебное пособие / Под ред. Е. В. Осичнюка. – К., 1994.
- Філософія. Навчальний посібник (курс лекцій) / За ред. проф. І. Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – 620 с.
- Філософія: Підручник / За ред. Г. А. Заїченка. – К., 1995.
- Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.
- Хамітов Н. В., Гармаш Л. Н., Крилова С. А. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навчальний посібник. – К., 2000.
- Читанка з історії філософії ХХ ст.: В 6-ти кн. – К., 1993–1996.

2. ОСНОВНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА

- Аристотель*. Метафизика // Соч.: В 4-х т. – М., 1972. – Т. 1.
- Бекон Ф.* Новый Органон // Соч.: В 2-х т. – М., 1972. – Т. 2.
- Бердяев Н. А.* О назначении человека. – М., 1993.
- Белл Д.* Социальные границы информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986.
- Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // Избр. произв. – М., 1990.
- Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста // Мир философии: В 2-х ч. – М., 1991.
- Винниченко В.* Відродження нації. – К., 1990.
- Витгенштейн Л.* Философские работы: В 2-х ч. Ч.1. Логико-философский трактат. – М., Гнозис. – 1994.
- Гоббс Г.* Левиафан // Избр. произв.: В 2-х т. – М., 1964. – Т. 2.
- Гейзинга Й.* Homo ludens. – К., Основа. – 1994.
- Гельвеций К.* О человеке // Соч.: В 2-х т. – М., 1974. – Т. 2.

- Гегель Г. В. Ф.* Феноменология духа // Соч. – М., 1969. – Т. 4.
- Гадамер Г. Т.* Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М., 1988.
- Гольбах П.* Система природы, или о законах мира физического и мира духовного // Избр. филос. произв. в 2-х т. – М., 1963. – Т. 1.
- Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
- Декарт Р.* Рассуждения о методе // Избр. произв. В 2-х т. – М., 1989. – Т. 1.
- Джемс В.* Прагматизм. – К., 1995.
- Донцов Д.* Історія розвитку української національної ідеї. – К., 1991.
- Дюркгейм Е.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
- Энгельс Ф.* Діалектика природы // К. Маркс і Ф. Енгельс. – Тв. – Т. 20.
- Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // К. Маркс і Ф. Енгельс. – Тв., т. 21.
- Зиммель Г.* Философия культуры в 2-х т. – М., 1996.
- Кант И.* Критика чистого разума // Соч. В 6-ти т. – М., 1996. – Т. 3.
- Камю А.* Бунтующий человек. – М., 1990.
- Конт А.* Курс положительной философии // Мир философии: В 2-х ч. – М., 1991. – Ч. 1.
- Лейбниц Г. В.* Монадология // Соч.: В 4-х т. – 1983. – Т. 1.
- Макиавелли Н.* Государь. – М., 1990.
- Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. – М., 1990.
- Мангейм К.* Диагноз нашего времени. – М., 1994.
- Монтескье Ш.* О духе законов. – М., 1990.
- Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 42.
- Ніцше Ф.* Так казав Заратустра. – К., 1993.
- Ортега-и-Гассет.* Что такое философия? – М., 1991.
- Парсонс Т.* Система современных обществ. – М., 1998.
- Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги.: Тв. в 2-х т. – К., 1994.
- Платон.* Государство: Соч. в 3-х т. – Т. 3, ч. I. – М., 1971.
- Рассел Б.* Человеческое познание. – М., 1987.
- Руссо Ж.Ж.* Об общественном договоре // Антология мировой философии. М., 1970. – Т. 2.
- Спиноза Б.* Этика // Избр. произв. в 2-х т. – М., 1984. – Т. 2.
- Сартр Ж. П.* Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989.
- Сковорода Г. С.* Сад божественных песен. – К., 1973.
- Соловьев В. С.* Оправдание добра. Нравственная философия // Собр. соч. – М., 1988. – Т. 1.
- Сорокин П.* Человек, цивилизация, общество. – М., 1992.
- Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М., 1987.
- Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії. – К., 1995.
- Фейербах Л.* Сущность христианства // Избр. филос. произв. – Т. 2. – М., 1955.
- Франк С.Л.* Духовные основы общества. – М., 1992.

- Франкл В.** Человек в поисках смысла. – М., 1990.
- Фрейд З.** Психология бессознательного. – М., 1990.
- Франко І.Я.** Мислі о еволюції в історії людськості. – Твори. – М., 1956.
- Т. 19.
- Фромм Э.** Душа человека. – М., 1992.
- Хайдеггер М.** Время и бытие. – К., 1991.
- Шевченко Т.Г.** Щоденник. – К., 1991.
- Шопенгауэр А.** Афоризмы житейской мудрости // Избр. произв. – М., 1992.
- Шпенглер О.** Закат Европы. – М., 1993.
- Юркевич П.** 3 науки про людський дух. Вибране. – К., 1993.
- Ясперс К.** Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Навчально-методичне видання

Лілія Миколаївна **Олексюк**

Філософія
Опорний конспект лекцій

Відповідальний за випуск: доктор філософських наук, професор М.В Цюрупа

Головний редактор О.В Ємець
Макет і верстка В.О Андрієнка

Підписано до друку 09.12.2009. Формат 60 x 84/16 Папір офс.
Спосіб друку – ризографія. Наклад 250 прим. Зам. № 369-09.

Надруковано в Редакційно-видавничому центрі ДЕДУТ.
03049, м.Київ-49, вул. Миколи Лукашевича, 19
Свідоцтво про реєстрацію Серія ДК № 3079 від 27.12.2007 р.

